

Fortid og Nutid

1999

3 ■ Oktober

Side 169-256

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af: arkivar, ph.d. *Margit Mogensen*, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 92 23 25, e-mail: mm@ra.sa.dk, museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris.mho@get2net.dk, og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 185 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Karl Peder Pedersen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Margit Mogensen.

Forsidebilledet:

Da Silkeborg i 1996 fejrede sig 150-års jubilæum fik Silkeborg Statsskovdistrikt bygget en kopi af den pramtype, som forstvæsenet i sin tid havde brugt til brændetransporter. Læs mere om Gudenåens rolle som transportkorridor i artiklen Handel og pramfart i Midtjylland i 1800-tallet.

Fortid og Nutid

Oktober 1999 . hefte 3 . side 169-256

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Handel og pramfart i Midtjylland i 1800-tallet

Bjarne Harboe

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 171-197

Det indre af Jylland var i 1800-tallet uden byer og temmelig isoleret pga. et uudviklet vejssystem. Store dele af Midtjylland lå desuden hen som tyndtbefolkede og uopdyrkede hedeområder. Omkr. 1850 begyndte der at vise sig stor interesse for – gennem en forbedring af handelsmulighederne – at få området udviklet. Som led i denne strategi grundlagdes en handelsplads ved Silkeborg, tæt ved den 160 km lange Gudenå, hvorpå der fra gammel tid af foregik en vis varetransport. I artiklen fokuseres på sammenhængen mellem pramfarten og den nye handelsplads' lokaliseringsring, og det konkluderes, at hverken pramfarten eller handelspladsgrundlæggelsen kom til at spille den centrale rolle i udviklingen af den midtjyske region, som mange havde håbet på; på lokalt plan fik begge dele derimod stor betydning.

Bjarne Harboe, f. 1941, cand.phil. i historie. Tilknyttet Lokalhistorisk Arkiv i Silkeborg. Har udgivet registraturen *Silkeborg Papirfabriks arkiv 1845-1965* (1988), flere artikler om landbohistorie samt artiklen »*Silkeborgskovene og H.P. Ingerslev 1806-23, Bol og By 1994:1*.

Danmarks mange øer og lange kyststrækning gjorde tidligere søtransport særdeles fordelagtig, når varer skulle fragtes fra et sted til et andet. De fleste af landets købstæder var af samme grund også kystbyer. Det indre af Jylland var da i nogen grad også hæmmet i sin udvikling netop pga. transportvanskeligheder, og det var egentlig først, da jernbanen i 1860'erne og 1870'erne banede sig vej gennem landet og gjorde transporten lettere for beboerne i det indre af landet, at udviklingen her tog fart.

Da man i årene omkring 1840 diskuterede anlæggelsen af en helt ny købstad ved Silkeborg hovedgård inde midt i Jylland, lød der da også advarende røster mod en så uhensigtsmæssig placering.¹ Årsagen til at dette projekt alligevel fik lov til at bevæge sig ud over diskussionsstadiet, var derfor også overvejende begrundet i Gudenåen og den pramfart, der efterhånden havde udviklet sig her, og som i nogen grad formodedes at kunne kompensere

for Silkeborgs manglende kystnære beliggenhed.

Gudenåen har formentlig altid i et eller andet omfang fungeret som transportvej for mennesker og varer. Allerede middelalderens munke i Øm kloster ved Mossø benyttede den til dette formål. Men pramfartens storhedstid tilhører dog 1800-tallet. Randers havde ganske vist langt tidligere via Gudenåen udvidet sit handelsopland ind i landet, og på denne måde knyttet et stort område langs åen til sig, men det var dog først i 1802/03, at byens købmænd ved en oprensning og uddybning af åen nåede helt op til Ans. Farvandet ovenfor denne by kendte man omkring 1800 ikke meget til i Randers.

Med de klare handelsmæssige interesser der var involveret i farten på Gudenåen, var det også givet, at udgangspunktet for pramfarten måtte blive Randers. Denne by var og blev omdrejningspunktet. Den udgjorde alene ved sin størrelse i sig selv et betyde-

ligt marked for de produkter, som området langs åen kunne tilbyde. Der var tillige herfra via havnen forbindelse videre ud til et endnu større marked. Randers var altså både endepunkt for og videreformidler af de varer, der fragtedes nedad Gudenåen. Hertil kom at byens købmænd i vid udstrækning også forsynede beboerne langs Gudenåen med diverse kolonialvarer samt leverede de nødvendige grovere varer som tjære, salt, tømmer mv., som bønderne havde brug for.

Den klassiske pramfart på Gudenåen er den, der efterhånden udviklede sig, efter at en papirfabrik og en handelsplads blev etableret på Silkeborg hovedgårds jorder i midten af 1840'erne. Hermed var også de to markante endepunkter for pramfarten angivet – Randers og Silkeborg.

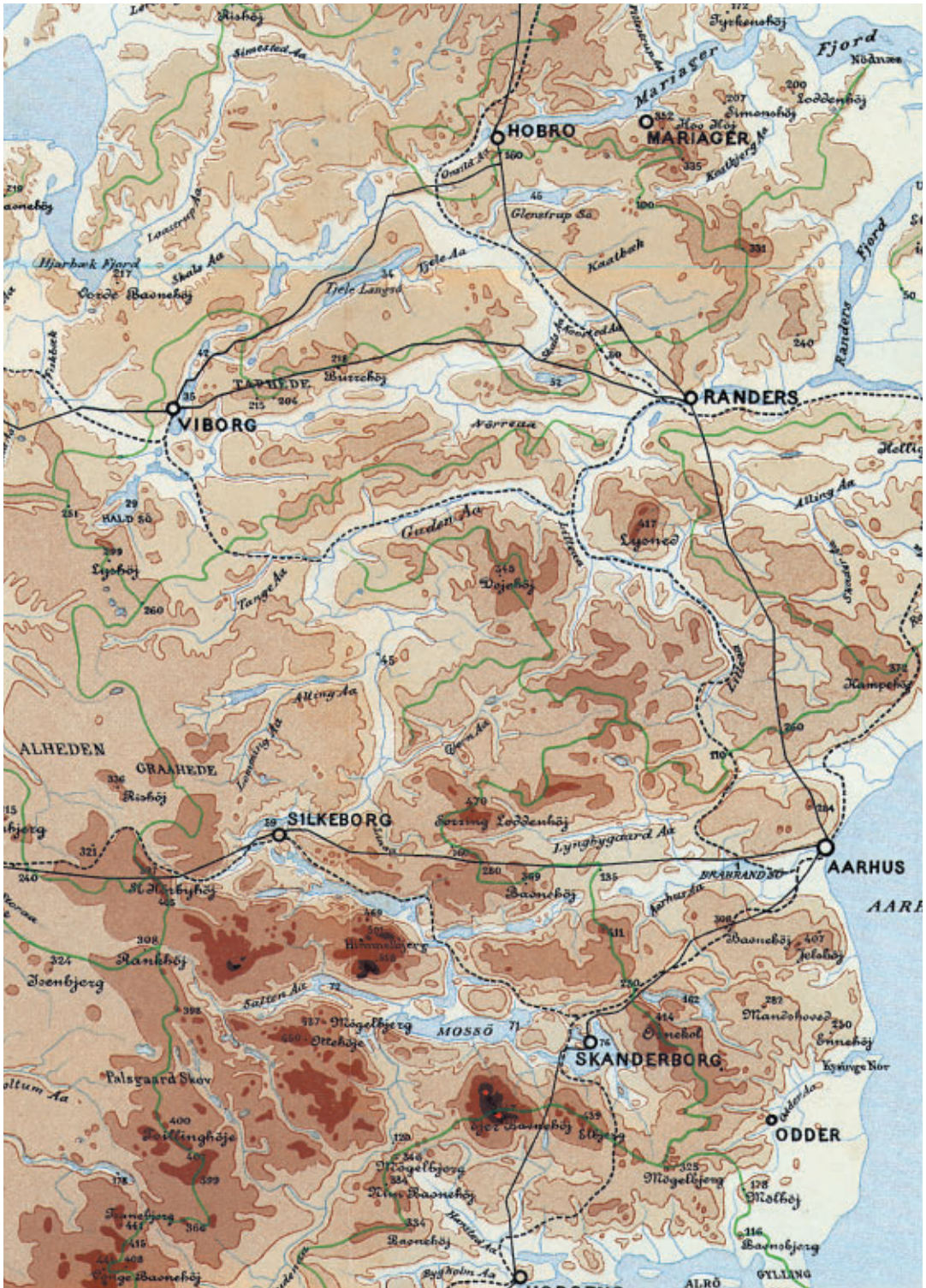
Oprindeligt foregik pramfarten kun på den nederste del af Gudenåen mellem Randers og landsbyerne og gårde langs åen op til Bjerring mølle. Det var først senere, at den øverste del af Gudenåen kom med.² Sejlbargørelsen af strækningen Silkeborg-Bjerring kom for alvor på dagsordenen i 1804, da overkrigskommissær H.P. Ingerslev købte Silkeborg hovedgård med det 5000 tønder land store skovareal. Han havde ikke de store muligheder for at udnytte sin nye skovrigdom, da han pga. Silkeborgs isolerede beliggenhed og elendige vejforbindelser ikke kunne finde rentabel afsætning for træet. Det stod ham derfor hurtigt klart, at hvis han skulle have noget ud af de gode konjunkturer for træ, måtte han finde en løsning på transportproblemet.³

Den øvre del af Gudenåen var dog ikke dyb nok til, at pramme lastet med brænde umiddelbart kunne sejle på den. Det lykkedes så for Ingerslev at låne 100.000 rdl. af staten til en oprensning af Gudenåen til Bjerring mølle samt til anlæggelse af en træksti langs åløbet. Betingelsen, for at han

fik lånet, var dog, at han garanterede, at alle skulle have fri og uhindret adgang til at benytte trækstien – et klart udtryk for, at man også fra statens side knyttede visse forventninger til Gudenåens sejlbargørelse.

Oprensningen, der var tilendebragt i 1809, betød, at små pramme kunne sejle også på det øverste stykke af Gudenåen, og det betød samtidig, at Randers kunne udvide sit handelsopland endnu længere ind i Jylland. Foreløbig var varestrømmen mod Randers dog stærkest. Udover brænde fra Silkeborgskovene var de varer, der blev tilført Randers ad Gudenåen, teglværksprodukter, tørv, trækul, stave, korn, gryn mv. Randers høstede store fordele af sejladsen på Gudenåen især efter oprensningen af det sidste stykke fra Bjerring til Silkeborg. Tilgangen af brænde og tørv fra de nu tilgængelige områder længere oppe langs åen betød fordelagtige priser på disse varer i byen. Ejendomspriserne langs den nu sejlbare å var steget pga. åens oprensning. Det gjaldt især for tørvemoserne, der ifølge Randerskøbmændene var steget til den tredobbelte værdi. Flere borgere i Randers havde købt tørveparceller langs åen, hvorfra de skar tørv, som de bragte til byen.⁴ Der er altså ingen tvivl om, at Ingerslevs oprensning af åen mellem Silkeborg og Bjerring mølle fik inddraget denne strækning i pramfarten. Der er heller ingen tvivl om, at i hvert fald farten fra Silkeborg hovedsagelig har været med træ fra skovene.

Hvad selve åen angik, da var Ingerslevs oprensning og uddybning ikke så grundig, som det kunne ønskes, og det var ikke altid til at vide, hvor i åen sejlløbet befandt sig. Der skulle derfor en vis ekspertise til for at kunne begå sig som pramfører, eller som godsforvalteren på Silkeborg hovedgård skrev: »*De bekiendte Folk kan nu seile der, men ingen andre*«. ⁵ Det vil altså sige, at det at føre en pram hurtigt ud-

Figur 1. Kort over Midtjylland med Gudenåens nedre oplandsområde. Højdekort udarbejdet 1882 af Louis le Maire (Gengivet efter V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, bd. 2, 1887).

viklede sig til et egentligt erhverv. Det var de samme mennesker, der hvert år førte prammene, og de lærte efterhånden de mange forhindringer i åen at kende. Det kunne være store sten, der lå skjult lige under vandoverfladen eller steder, hvor strømforholdene var særlig vanskelige.

Selv om besejlingsforholdene på åen altså kunne være besværlige, var det dog en stor lettelse i transportforholdene, der her fandt sted. Man ser da også, at der allerede i 1809 var opstået 16 ladesteder langs åen mellem Silkeborg og Bjerring mølle, hvorfra brænde, tørv, mursten eller andre ting kunne nedsejles til Randers.⁶

I 1823 måtte Ingerslev ved en tvangsauktion afhænde Silkeborg hovedgård med tilhørende skove og gods til staten. Overtagelsen forandrede dog ikke noget mht. sammensætningen af Silkeborgområdets varetransport, som fortsatte, men under betingelser der, som årene gik, blev vanskeligere og vanskeligere. Trækstien forfaldt efterhånden, og der begyndte at indløbe klager over dens tilstand samt over de øvrige forhindringer, der var opstået for pramfarten. Det var især de ålegårde, som flere grundejere havde placeret i åen, der var generende for pramfarten. I 1829 klagede 15 pramførere over disse forhold, som de hævdede var til stor skade for dem »og mange flere, da Pramfarten er bleven en Indtægtskilde, der paa mange Maader hjælper den trængende Landmand til sit Udkomme«.⁷

I 1830'erne sejlede der et sted mellem 30 og 40 pramme på åen. De fleste var hjemmehørende i landsbyerne i nærheden af Silkeborg. Alene i Hårup, Balle og Gødvad var der 12, men også længere nede ad åen samt i selve Randers by fandtes der naturligvis pramme. Prammene var generelt temmelig små, og hele 19 af dem kunne kun la-

ste mellem 6 og 10 favne brænde.⁸ Det er dog sandsynligt, at de pramme, der var hjemmehørende i Randers var noget større, fordi det nederste stykke af åen mellem Randers og Bjerring, hvor Randersprammene hovedsageligt sejlede, tillod både med en større dybgående.

I 1840'erne blev det anslået, at der sejlede mellem 40 og 50 pramme på Gudenåen.⁹ Ifølge St. St. Blicher beskæftigede pramfarten sig på dette tidspunkt »*hartad ene og allene med Transport af Brænde fra Silkeborg Skove og Tørv fra Øster-Kejlstrup Møse*«. ¹⁰ Blichers udsagn er noget unuanceret, for trafikken gik trods alt også den anden vej fra Randers med forskellige købmandsvarer og grove varer som jern, tjære, salt og ikke mindst tømmer. Men Blicher har sikkert ret i, at den overvejende mængde af de produkter der blev ført ned ad Gudenåen i hvert fald fra den øverste del bestod af brænde og tørv.

På trods af de besværlige forhold som farten foregik under blev der altså fragtet varer op og ned ad Gudenåen. Ingerslev havde med oprensningen og anlæggelse af den primitive træksti formålet at få strækningen fra Silkeborg til Bjerring mølle gjort sejlbar. Det betød, at en samlet strækning på omkring 100 km dermed var blevet tilgængelig for pramfart.

Pramfarten på Gudenåen i 1800-tallet var en del af transportsystemet i Jylland, og hovedformålet med denne artikel er at undersøge sammenhængen mellem pramfarten og den handelsplads, der voksede frem på Silkeborg hovedgårds marker fra midten af 1840'erne, for at se hvilken rolle Gudenåfarten og den nye handelsplads kom til at spille for udviklingen af Midtjylland og herunder især for om sætningen af områdets landbrugsproduktion.

Midtjyske handels- og transportforhold omk. 1840

Spørgsmålet om Gudenåen som transportvej kom fra 1830'erne til at spille en større og større rolle, og åen fik sammen med det fjerne, fattige og tilbagestående Midtjylland, som den gennemstrømmer en mere fremtrædende placering i bevidstheden og i den offentlige debat. Det er som om, man i 1830'erne og 1840'erne efter landbrugskrisen og de dårlige tider har fået overskud til at beskæftige sig med andet end lige dagen og vejen. I hvert fald er det påfaldende, at der netop i denne periode kommer en række forslag og initiativer vedrørende Gudenåen og det indre af Jylland.

Der sad i 1830'erne og 1840'erne i det midtjyske område en håndfuld interessererede og opmærksomme embedsmænd og iagttog udviklingen – eller måske rettere den manglende udvikling. I deres indberetninger og betænkninger havde de mulighed for at formidle indtryk og forslag til centraladministrationen i København, og de kunne herigennem ofte optræde som advokater for området. »*Opdagelsen*« af Midtjylland er til en vis grad knyttet sammen med Gudenåens muligheder som transportvej. Man blev mere optaget af det indre Jylland, og af hvordan man kunne hjælpe denne tilbagestående og isolerede del af landet.

Grunden til at man opfattede Gudenåen som betydningsfuld for det indre Jyllands opkomst, var for det første, at åen strakte sig langt ind i landet, og for det andet det eksisterende vejsystems slette forfatning. Hvis Gudenåen blev sejlbar for større pramme til Silkeborg, hvilket ikke var tilfældet på daværende tidspunkt, og der måske kunne skabes forbindelse helt til Skanderborg, så var der åbnet en adgang for lettere afsætning af bøndernes produkter, og hermed ville en positiv udvikling være sat i gang.

En del af problematikken omkring Gudenåen tog, som nævnt, sit udgangspunkt ved Silkeborg. Man var efterhånden også fra centralt hold blevet opmærksom på den store uudnyttede vandkraft, der fandtes netop her, og man anså af samme grund stedet som et af de bedst egnede i landet til fabriksvirksomhed. Der var ligeledes tanker fremme om, at Silkeborg – der på dette tidspunkt kun bestod af én hovedgård – måske kunne være et velegnet sted for en handelsplads, netop fordi man herfra via Gudenåen havde forbindelsen til søkøbstaden Randers. Silkeborg lå tillige centralt for de omliggende herreder, der især var karakteriseret ved en omfattende husflidsindustri i form af uldbinderiet i Hammerum og Lysgård herreder og træskomageriet i dele af Gjern, Tyrsting og Vrads herreder. Træskoegnen og bindeegnen ville her få et naturligt afsætningssted for deres produkter. Det var imidlertid ikke alene afsætningen af den store husflidsproduktion af træsko, vognhjul og uldbindingsprodukter, man tænkte på. Det der i højere grad lå bag ideen om oprettelse af en handelsplads ved Silkeborg, var formodningen om, at hvis bønderne på denne måde fik lettere adgang til at komme af med de egentlige landbrugsprodukter, så ville i hvert fald gårdmændene også lægge strikkepindene på hylden og koncentrere sig om deres landbrug.

Det indre af Jylland opfattedes i samtiden som tilbagestående i forhold til Øerne og Østjylland. Her fandtes de store heder, og en del af det opdyrkede areal bestod af sandede jorder. Årsagen til områdets tilbageståenhed var dog ikke udelukkende de ringere jorder, men i lige så høj grad den isolerede beliggenhed. Der var langt til købstæder, hvor bønderne kunne afsætte deres produkter, og vejssystemets slette forfatning bevirkede, at det tog lang tid at foretage en købstadsrejse med et

læs korn. Hvis bønderne skulle have ordentlige priser for deres produkter, måtte de tage den lange vej til de større østjyske købstæder som Randers, Århus eller Horsens. Indlandsbyerne Skanderborg, Viborg og Holstebro kunne ikke betale samme priser som søkøbstæderne. Heller ikke Ringkøbing var et tillokkende marked, idet handelen her var gået stærkt tilbage pga. de efterhånden meget dårlige besejlingsforhold til byen.¹¹

De generelt meget dårlige transportforhold for store dele af det indre af Jylland må betragtes som stærkt medvirkende til landbrugets tilbagestående. For hvis der nemlig ikke var ordentlige transport- og afsætningsmuligheder, hvorfor skulle bønderne så være interesserede i at investere i deres landbrug? Man kan derfor godt sige, at transportforholdene var med

til at marginalisere området i landbrugsmæssig sammenhæng. Det er bl.a. i dette lys, man skal se den ret stærke stilling som husflidsproduktionen fik her.

Det er forståeligt, at når landbruget ikke i tilstrækkelig grad kunne danne eksistensgrundlag for bønderne, så måtte de se sig om efter noget, der kunne supplere deres erhvervsgrundlag. Man kan måske godt sige, at det midtjyske landbrug var tilbagestående i forhold til andre egne, men det er ikke ensbetydende med, at de midtjyske bønder også var »tilbagestående«. Grundlaget for deres eksistens som bønder var blot på forhånd ringere end andres både pga. jordens ringe bonitet og den isolerede beliggenhed. De måtte følgelig handle på andre måder. Derfor kom forskellige former for bierhverv til at spille en større rolle her.

Figur 2. Det blev ofte i 1800-tallet påpeget, at en af kilderne til velstand var gode veje og hurtige befordringsmidler. I Midtjylland var der på dette punkt meget at indhente; for – som en lokal toldkontrollør indberettede i 1850 – kendte man her kun til usle veje, »om hvis slethed man fast ingen begreb gjør sig, naar man ikke har befaret dem«. Her gengives et desværre udateret og ulokaliseret fotografi af et stude-spand på vej over den jyske hede (Foto: Lokalhistorisk Arkiv, Silkeborg).

Men at der i 1840'erne så småt var en udvikling i gang i Midtjylland vedrørende forholdet mellem landbrug og bierhverv, er der eksempler på ved fæstegodset under Silkeborg hovedgård. Om en af godsets fæstebønder i landsbyen Virklund, Niels Voetmann Jensen, hedder det således i 1842, at vel var han en skikkelig mand, men »som Fæster passer han ikke det han skal; han fuser paa alskens Slags Haandværker og er sjelden Hjemme«. ¹² Han har tilsyneladende ikke opfattet sig selv som udelukkende gårdmand, for i 1848 oprettede han desuden et teglværk, som han også drev ved siden af sin fæstegård og sine øvrige aktiviteter. I den anledning vendte hans søn, Peter Nielsen Voetmann, som havde været ude for at lære landvæsen, hjem dels for at hjælpe faderen med teglværket, men dels også, fordi han ville forsøge at få en af fæstegårdene i Virklund og »vise sine Byesbørn, at der er noget mere at gjøre for en Gaardbeboer end være Træskoemand«. ¹³

Det interessante ved eksemplet Peter Nielsen Voetmann er, at han tilsyneladende repræsenterer en ny holdning til landbruget i det midtjyske træskoland. Som landvæsenselev under Landhusholdningsselskabet havde han sandsynligvis fået kendskab til nyere teorier og metoder indenfor landbruget, og det er denne ballast, han kommer hjem med. Det er her ud fra, man må se den indirekte kritik af Virklundbøndernes måde at drive landbrug på med den udstrakte beskæftigelse med træskomageriet i stedet for at koncentrere sig helt om landbruget.

Det er ikke tilfældigt, at det er her i slutningen af 1840'erne, at denne »konflikt« mellem landbrug og bierhverv bliver synlig. Det er nu, vi får de stigende kornpriser med det engelske markeds åbning for dansk korn. Muligheden for afsætning må også slå igennem til det midtjyske landbrug i

den forstand, at det nu selv her blev mere attraktivt for gårdmændene at satse på landbruget og lade træskomageriet og uldbinderiet glide i baggrunden.

Men bedre afsætningsmuligheder for korn løste ikke i sig selv problemerne for det indre af Jylland – det lå stadig hvor det hele tiden havde ligget, nemlig langt fra de østjyske udskibningssteder, og det havde stadig et ringe vejsystem. Det er bl.a. disse kendsgerninger, der sætter gang både i spørgsmålet om en hovedlandevej tværs over Jylland og om Gudenåens sejlbargørelse. For nok kunne der sejle pramme på Gudenåen fra Silkeborg til Randers, men de første mil til Bjerring kunne der kun sejles med små pramme. En uddybning af åen og anlæggelse af en bedre træksti var nødvendig, ligesom de kaotiske tilstande med de talrige spærringer af åløbet i form af ålegårde i det hele taget havde behov for at blive reguleret.

Der er ingen tvivl om, at både handels- og transportforholdene i store dele af Midtjylland på dette tidspunkt var utilfredsstillende. Interessen for pramfarten på Gudenåen må da også ses i dette lys. Udviklingen indenfor landbruget bevirkede, at der efterhånden var opstået et behov for en mere smidig handelsstruktur, der ikke var så snævert bundet til købstæderne, som havde monopol på handel. Dette monopol betød, at det store midt- og vestjyske område måtte klare sig, som det bedst kunne. Og det gjorde det så, idet der her foregik en endog særdeles omfattende ulovlig handel udenom købstæderne.

Fra centraladministrationens side var man klar over problemet og forsøgte at lette presset ved at udstede et antal handelsbevillinger til folk, der boede på landet, så det blev muligt lovligt herfra at forsyne bønderne med de varer, som var nødvendige for deres produktion. Danske Kancelli, som admini-

strerede disse handelsbevillinger, var dog af hensyn til købstæderne meget forsigtig med at meddele bevillinger, selvom efterspørgselen var stor. Det afslog i 1836 f.eks. en ansøgning fra en del beboere i Gødvad, med henvisning til at Ans kro, som i forvejen havde bevilling, kun lå 1½ mil fra Gødvad. Allerede året efter søgte man dog igen, og denne gang var ansøgningen underskrevet af 111 personer. Der var altså et stærkt lokalt pres for at få skabt bedre handelsbetinger i området. Og denne gang gik bevillingen igennem.¹⁴

I 1840 blev Silkeborg hovedgård erklæret for kongeligt domæne, altså vedvarende statsejendom, ligesom skovene under godset allerede var blevet det i 1837. Det betød, at det blev noget nemmere for regeringen at håndtere de forslag med tilknytning til Silkeborg, der efterhånden dukkede op. Kort efter denne domænisering indsendte kgl. godsinspektør J.H. Bindsbøll, der administrerede en række jyske godser, et stort forslag til Rentekammeret vedrørende Silkeborgs fremtidige anvendelse.¹⁵ Han fremlagde her et omfattende katalog af ideer og forslag og gjorde opmærksom på de forskellige muligheder, der var tilstede i området. Et af hans forslag gik ud på, at der på Silkeborg hovedgårds jord, burde anlægges en købstad eller en handelsplads til gavn for en stor del af det indre Jylland. Bindsbølls forslag blev foreløbig sendt til udtalelse i det administrative system.

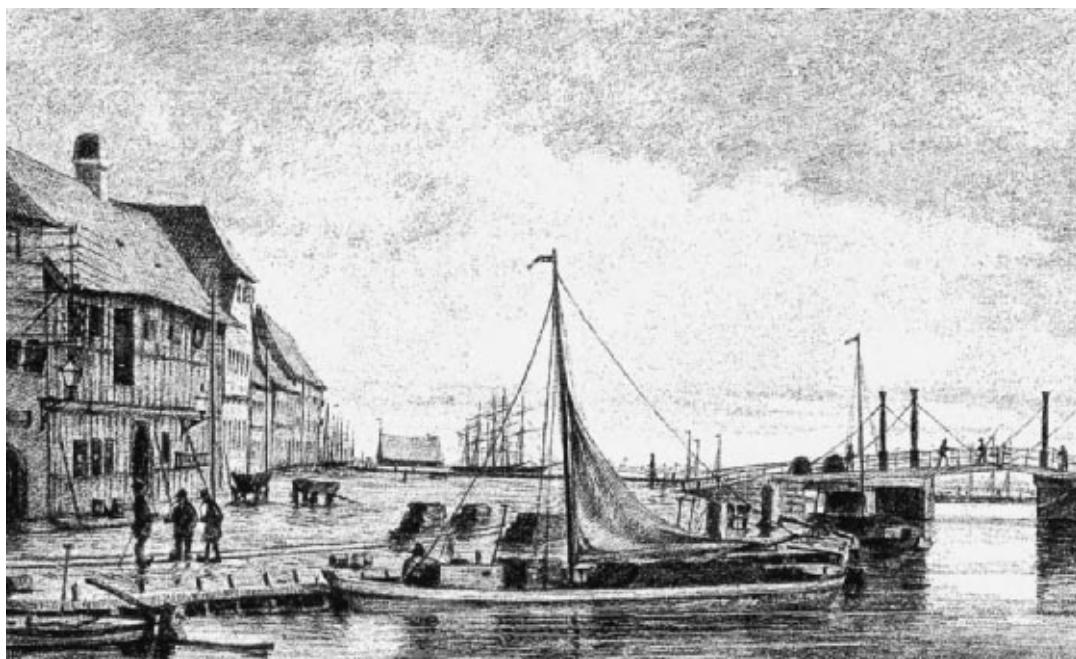
Også kommunalbestyrelsen i Århus var interesseret i de midt- og vestjyske handelsforhold. Den henvendte sig ligeledes i 1840 til kongen for at gøre opmærksom på mangelen på veje til det indre Jylland.¹⁶ Der var netop på dette tidspunkt drøftelser i gang om anlæggelse af en chausse – en hovedlandevej – tværs over Jylland fra Ringkøbing til Østkysten. I Århus var man bange for, at chausseen skulle lande i Horsens, og henvendelsen til kongen

var også et led i bestræbelserne for at få chausseen til Århus. I henvendelsen anmodede kommunalbestyrelsen tillige om, at regeringen skulle lade foretage en nivellering af strækningen Århus-Silkeborg med henblik på et kanaanlæg mellem disse to steder.

I denne sammenhæng måtte kommunalbestyrelsen nødvendigvis forholde sig til den allerede eksisterende forbindelse via Gudenåen mellem Silkeborg og Randers. Man prøvede da også at bagatellisere forbindelsen til Randers, som blev kaldt et ufordelagtigt marked og påpegede ihærdigt den lange og besværlige fart på Gudenåen samtidig med, at man ignorerede de langt billigere fragtpreiser ad denne vandvej.

Der er ingen tvivl om, at man i Århus betragtede Silkeborgområdet med interesse, og så det som en slags indgang til hele det midt- og vestjyske område. Man havde derfor svært ved at acceptere, at Randers indlemmede det i sit opland. Århus ad landevejen lå noget nærmere Silkeborg og Midtjylland end Randers, og en chausse mellem Århus og Ringkøbing ville bringe disse steder endnu tættere sammen. Hvis der så også kunne etableres en kanal via de eksisterende søer mellem Århus og Silkeborg, så ville de tunge og voluminøse varer som korn, brænde, tørv og mursten, som var de produkter, der med fordel ellers blev prammet den lange vej til Randers i stedet for endnu fordelagtigere kunne bringes til Århus.

Det var synspunkter som disse, der lå bag den århusianske kommunalbestyrelses initiativ. Det lykkedes dog ikke for Århus at få etableret en kanal til Silkeborg – de praktiske vanskeligheder var for store. Men Århus' forsøg på at komme i tættere handelsmæssig kontakt med Midt- og Vestjylland viser, at man var opmærksom på de udviklingsmuligheder, der fandtes i området, og gerne ville have del i dem.

Figur 3. Tørvebryggen i Randers. Bryggen var udgangspunkt for den såkaldte vesthandel, dvs. op-landshandelen og handelen med Gudenådistriktet. Som navnet siger var en af hovedartiklerne tørv. På billedet, der er fra 1885, ses en af de fladbundede pramme liggende fortojet ved Tørvebryggen (Tegning af Hermann Rohde, *Illustreret Tidende* 1885).

Randers måtte dog stadig regnes for Silkeborgområdets hovedforbindelse i kraft af transportmuligheden på Gudenåen. Vandvejen, hvor besværlig den end var, var blevet mere og mere uundværlig for byens handlende. Åen lå som en kile ind i landet, og gav Randers muligheden for at trække handelen i et stort distrikt langs Gudenåen til sig – en mulighed, som den med det ringe vejssystem in mente ellers ikke ville have haft.

En samling breve fra perioden 1840-56 alle stilet til købmand Falkenberg i Randers dokumenterer den handelsforbindelse, som Randers da havde haft med de forskellige steder langs Gudenåen.¹⁷ Det gælder f.eks. Ans kro, som var et af de centrale steder for Gudenåfarten. Kromanden, Anders Finderup, opkøbte korn hos omegnens landmænd og solgte det senere videre til Randers bl.a. til købmand Falken-

berg. Finderup havde egen kåg og med den fragtede han kornet til Randers, hvorfra han også forsynede sig med de varer, som han behøvede til sin forretning.

Købmand Falkenberg har også handlet med hovedgårdene og de større gårde langs åen som f.eks. Østergård, Ulstrup, Frisholt, Palstrup, Alling Skovgård, Tvilumgård. Han har købt korn, smør, ærter, raps, træ, tørv og mursten af landmændene og solgt kul, tjære, tran, jern, salt, søm og diverse kolonialvarer til dem. Falkenberg var blot en af mange købmænd i Randers – om end en af de større – der handlede med beboerne langs Gudenåen, og af brevene fremgår det, at han har været i konkurrence med de øvrige Randerskøbmænd om at afkøbe landmændene langs åen deres produkter.

Det er muligt at få en fornemmelse af størrelsen af den handel, som Ran-

ders drev med Gudenådistriktet, idet der for året 1847 foreligger en oversigt over de produkter, der via pramfarten på Gudenåen blev tilført byen. Oversigten bygger på oplysninger fra toldvæsenet, og det fremgår heraf, at pramfarten dette år førte følgende varer til byen:¹⁸

3608 favne brænde	6779 læs tørv
76632 pund smør	16416 pund bankebyg
1536 pund gryn	212 tønder ærter
14 pund vikker	ca. 16000 tønder korn
928 tønder kartofler	10 læs trækul
284 stk. skind og huder	2792 potter mjød
1008 pund mel	272 pund voks
35 læs tømmer	3 millioner mursten

Hertil kom desuden Silkeborg Papirfabriks produktion af papir til en værdi af ca. 130.000 rdl.

Alle disse varer blev ført til Randers på ca. 900 pramrejser, hvilket harmonerer ganske godt med, at der i 1840'erne sejlede 40-50 pramme på åen. For Randers har det været en stor fordel, at den havde Gudenåen lige uden for døren, og kunne benytte den billige pramfart til at få transporteret disse forholdsvis store mængder varer til byen ad vandvejen i stedet for med hestevogn, hvilket kun vanskeligt ville have kunnet lade sig gøre i samme omfang. Det samme forhold gør sig gældende for beboerne i Gudenådistriktet – uden pramfarten ville tørvemoserne ikke være blevet udnyttet i den grad, som de blev, og mange af teglværkerne langs åen ville ikke være blevet oprettet, fordi transporten simpelthen ville have været for besværlig. Både tørve- og murstensproduktionen i Gudenådistriktet rettede sig i høj grad imod Randers, og når markedet her en gang imellem svigtede, så stod teglværkerne med store lagre af sten, som de ikke umiddelbart kunne komme af med. Det var f.eks. tilfældet 1841-43, hvor byen var overfyldt med mursten.¹⁹

Pramfarten i 1800-tallet udvidede i betydeligt omfang Randers' naturlige opland, og byen pressede da også til hver en tid på for at få gjort forholdene på Gudenåen så gode som overhovedet muligt. Pramfarten indgik altid som et element i de forskellige projekter, planer og ideer vedrørende Midtjylland og Gudenåen, som tiden var så rig på. Man så den som en tiltrængt mulighed for at forbedre handelsforholdene og i sammenhæng dermed udviklingsmulighederne for et stort og hidtil forsømt midtjysk område.

Gudenåen – pramfart eller kunstvanding?

Kgl. godsinspektør Bindesbølls tidligere omtalte forslag fra 1840 havde sammen med flere andre henvendelser om handelsbevillinger, om tilladelse til fabriksdrift, om bygning af sluse samt om diverse forbedringer af forholdene for pramfarten efterhånden gjort det klart for centraladministrationen, at der var behov for at tage stilling til de forslag og henvendelser, der blev ved med at komme vedrørende forbedringer af handelsforholdene i Midtjylland herunder anvendelsen af Gudenåen til pramfart.

Som et led i bestræbelserne på at få bragt klarhed i disse forhold nedsatte Rentekammeret i 1843 en »Komite i Anledning af Silkeborgs Bestemmelse«.²⁰ Komiteen skulle beskæftige sig med, hvordan Gudenåens vand og vandkraft bedst kunne udnyttes. Den skulle bl.a. undersøge om og i givet fald under hvilke betingelser, vandkraften ved Silkeborg eventuelt kunne overdrages til papirfabrikanterne Christian og Michael Drewsen fra Strandmøllen nord for København, som havde planer om anlæggelse af en papirfabrik på stedet. Samtidig skulle den undersøge om Gudenåens vand med fordel kunne anvendes til forbedring af

jorderne i et større område. Det drejede sig især om de store hedeområder vest for Silkeborg, ligesom man ønskede at få undersøgt muligheden af at sætte forskellige engvandingsprojekter i gang.

Komiteen, der kom til at bestå af kgl. godsinspektør Bindesbøll, fabrikskontrollør Ehlers og cand. polyt. B.S. Jørgensen, mødtes den 6. november 1843 på Silkeborg, hvor den først forhandlede med brødrene Drewsen om vilkår og betingelser for overdragelse af vandkraften til en papirfabrik. De følgende dage berejste komiteen Gudenålandet for at undersøge, om det var praktisk muligt at anvende åvandet til kunstvanding i større stil. Det var især strækningen mellem Rye mølle og Silkeborg, man i første omgang interesserede sig for, fordi det var herfra de store hedeområder vest for Silkeborg bedst kunne nås. Man var enige om, at hvis dette vandingsprojekt skulle være til nogen rigtig gavn og skulle kunne bære de omkostninger, der var forbundet med realiseringen af det, så skulle det være i stor målestok – altså flere tusinde tønder land hede, der skulle overrisles og dermed omdannes til frugtbart agerland.

Det stod dog hurtigt komiteen klart, at et sådant projekt hverken økonomisk eller praktisk kunne realiseres pga. vanskeligheder med at lede vandet over de høje skrænter, som Gudenåen netop på dette stykke var indrammet af og pga. det bagved liggende kuperede terræn. Mulighederne for kunstvanding var bedre på den anden side af Silkeborg, men her var behovet til gengæld mindre ligesom effekten af vandingsprojekter desuden ville aftage jo længere bort fra de vestlige hedeområder, man kom.

Komiteen undersøgte dog pligtskyldigt ideen om kunstvanding, men det er yderst tvivlsomt, om de tre medlemmer havde hjertet med i denne sag. I komiteen var man nemlig enige om, at

ingen vandingsprojekter, hvor store de end var, kunne retfærdiggøres, for så vidt de gik ud over pramfarten. Og det var lige præcis sagens kerne, således som den opfattedes af komiteen. Man var bange for, at iværksættelse af forskellige kunstvandingsprojekter – som isoleret set uden tvivl ville være til gavn for landbruget – samtidig ville ødelægge muligheden for pramfart ved at føre for meget vand bort fra åen. Komiteen var ikke modstander af engvandingsprojekter forskellige steder i mindre målestok, men advarede mod kunstvanding i stort format. Der var altså i princippet tale om et enten-eller. Enten kunne Gudenåens vand bruges til kunstvanding, eller også kunne det bruges til pramfart. Og komiteen var ikke i tvivl om, hvad der var mest fordelagtigt. Den betragtede pramfarten som den vigtigste prioritet »*saavel for Distriktet langs Gudenaaens Bredder som for en stor Deel af Jyllands Indre og endelig for Byen Randers (...) Pramfarten paa Gudenaaen har for Tiden en saadan Betydning for de omliggende Distrikter, at enhver Forholdsregel, der kunde lægge den Hindringer i Vejen, vil møde den heftigste Modstand fra alle Sider*«. ²¹ Kun ved hjælp af pramfarten var det nemlig muligt med fordel at afsætte produkter fra de ovenfor Randers liggende skove, tørvemoser og teglværker, som på dette tidspunkt ifølge komiteen beskæftigede flere tusinde mennesker. Og kun ved hjælp af pramfarten var landboerne i fjernere egne i stand til at forsyne sig med tømmer, jern, salt og lignende varer til en rimelig pris.

Komiteen konkluderede, at den »*Indflydelse Pramfarten allerede har havt paa Hedejorders Opdyrkning og Agerdyrkningens Fremme overhovedet i en stor Omkreds, lader sig ikke beregne, men er overmaade betydelig, og vil blive endnu betydeligere, naar Farten paa Aaen lettes, Trækkevejen forbedres, Sluser anlægges ved Silkeborg og Rye*

*Mølle og Veiene, der føre fra det indre Land til Gudenaaen, forbedres».*²² Det var en klar anbefaling af, at man skulle satse på Gudenåen som vandvej.

Komitemedlemmerne havde i fællesskab udarbejdet beretningerne til Rentekammeret, men ikke desto mindre følte Bindsbøll behov for at sende et »privatbrev« ved siden af de to officielle indberetninger.²³ Han sendte brevet til etatsråd Unsgaard, som var deputeret i Rentekammeret. Bindsbøll har tilsyneladende ikke følt sig helt dækket ind af de officielle indberetninger, for det »supplement« han sendte til Unsgaard var et yderst engageret og mere personligt præget indlæg til fordel for pramfartens beståen. Han udvidede heri argumentationen for pramfarten med nogle mere socialpolitiske synspunkter.

Bindsbøll var med sit forslag fra

1840 vedrørende oprettelse af en handelsplads ved Silkeborg den indirekte årsag til den interesse, der nu blev det midtjyske område til del. I sit »private« brev til Unsgaard forsøgte han at se tingene i en større sammenhæng: handelsplads, pramfart, vandkraft, agerbrug, det fattige indre af Jylland – det hele hørte sammen i én problematik.

Bindsbøll mente, at pramfarten ikke kun gavnede strækningen fra Silkeborg til Randers, men at den i forbindelse med anlæggelse af en handelsplads og fabrikker på Silkeborg ville være det vigtigste hjælpemiddel for agerdyrkningens fremgang og beboernes velstand i et område på over 1100 km². De mange gode jorder og engstrækninger, som trods alt også fandtes i Midtjylland, blev for en stor dels vedkommende kun anvendt til

Figur 4. Laksegård i Gudenåen. I 1840'erne var der i Gudenåen mellem Silkeborg og Randers 22 lakse- og ålegårde, og de udgjorde alle i større eller mindre grad hindringer for pramfarten. Store laksegårde, bl.a. den her gengivne fra Frisenvold, spærrede fuldstændig for passage, og derfor måtte pramfolkene ofte vente nogen tid, indtil fiskegårdsejerne fik gjort klar til fri passage. I 1861 reguleredes ådriften ved lov, og det satte en stopper for de konflikter, som uundgåeligt måtte være en følge af den ufri passage (Illustreret Tidende 1865).

græsning for ungvæg og stude, ligesom også mange af de gode hedesletter lå uopdyrket hen. Bingesbøll så en sammenhæng mellem den store fattigdom hos især husmændene og så den form for landbrug, der blev drevet. Der var ikke brug for husmændenes arbejdskraft hos de mange gårdmænd, der satsede på kvægavl, som var betydelig mindre arbejdskraftforbrugende end agerbruget.

Det Bingesbøll argumenterer for, var altså at det midtjyske landbrug bør lægge mere vægt på korndyrkning, hvilket var helt i overensstemmelse med den fremherskende holdning i landet. Hans argumentation er i det hele taget en afspejling af, i hvor høj grad Danmark på dette tidspunkt var et landbrugssamfund. Både handelsplads og pramfart ses som midler til at gennemføre en udvikling af landbruget.

Staten kunne ifølge Bingesbøll derfor ikke anvende noget bedre middel til denne egns opkomst end ved at støtte pramfarten. Han var sikker på, at hvis bønderne først øjnede muligheden af en lettere afsætning af deres kornprodukter, så skulle produktionen nok vokse. De jorder, som nu blot blev optrådt af græssende kvæg og stude, ville snart blive forvandlet til frugtbare enge, og de rå jorder ville blive opdyrket og dermed give beskæftigelse til de fattige husmænd.

Kort sagt ville disse egnes beboere, som hidtil havde kunnet leve ved en forbavsende grad af nøjsomhed, blot ved at få nogle andre muligheder blive vækket til forstærket indsats. Biskramhandel og smugbrænderier ville forsvinde. Landbrugets produkter ville vinde ikke alene i kvantitet, men også i kvalitet, fordi duelige købmænd ville forstå at kassere de dårlige varer. De varer, som landmanden havde brug for, ville han kunne få til en billigere pris og på en nærmere plads. De selvgjorte markeder ville ophøre, og smug-

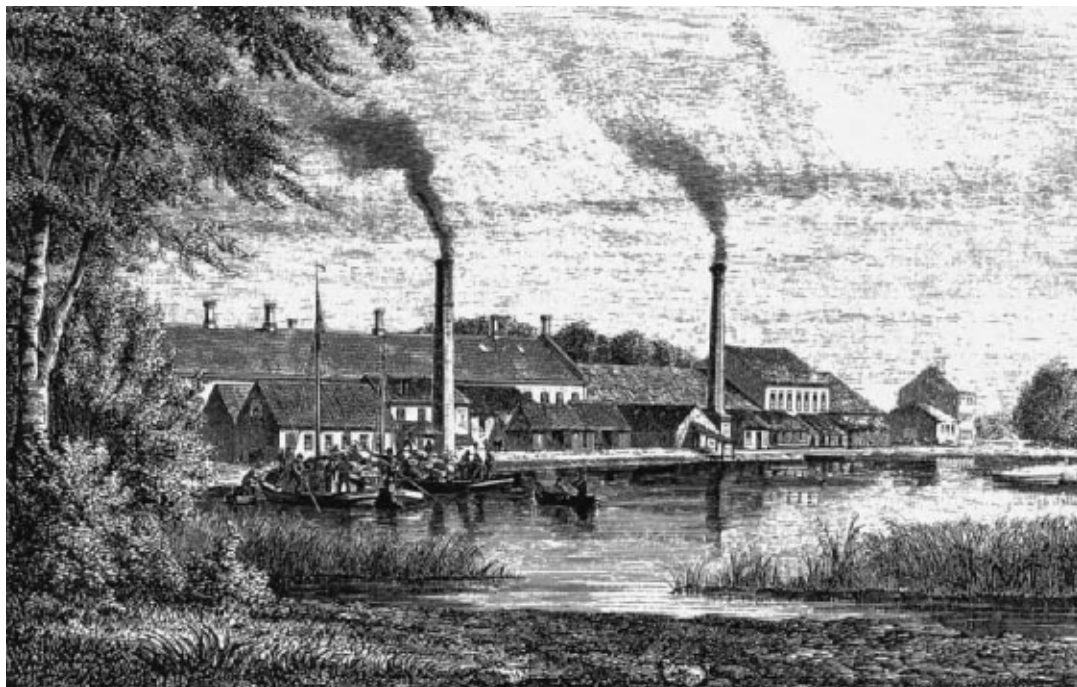
handelen hos kromændene ville standse. Der ville fremstå dygtige håndværkere, og strømpebindingen ville ikke længere være hovederhverv, men kun et nyttigt bierhverv.

Det er alt det, en forbedret pramfart kunne komme til at betyde sammen med oprettelsen af en handelsplads og fabrikker ved Silkeborg. Det er i hvert fald Bingesbølls vision for hedeegne af flere kvadratmils udstrækning. Og det er den vision, han med sit brev til Unsgaard slås for ved eftertrykkeligt at gøre ham og dermed Rentekammeret opmærksom på alternativet, hvis man i stedet sætter store kunstvandingsprojekter i gang og derved tapper Gudenåen for vand: »Uden Silkeborg Vandkraft ingen Pramfart, ingen Handelsplads, ingen Fabrikker, ingen Opkomst for Jyllands største Hedestrækning«. ²⁴ Så var det sagt! Og det blev tilsyneladende også hørt, for herefter var det alene pramfarten opmærksomheden blev koncentreret om, når talen var om Gudenåen.

Handelsplads etableres på Silkeborg

De alternativer, Rentekammeret i sit udrædningsarbejde vedrørende oprettelse af en handelsplads stillede op og gerne ville have en reaktion på, var, om det var mest hensigtsmæssigt blot at udstede en enkelt handelsbevilling og så afvente og se, hvorledes det gik, eller om man hellere skulle tillade flere handlende og håndværkere at etablere sig på Silkeborg og altså med det samme oprette et større anlæg.

Hovedspørgsmålet for Rentekammeret var nok, hvor meget man skulle og turde satse på oprettelse af en helt ny handelsplads inde midt i landet. Erfaringerne med de mindre indlandsbyer som f.eks. det nærliggende Skanderborg var ikke opmuntrende. Det eneste forhold, der i og for sig stillede

Figur 5. I midten af 1840'erne anlagde Drewsenfamilien Silkeborg papirfabrik. Fabrikken lå direkte ved Gudenåen, således at man både kunne udnytte vandkraften samt transportmuligheden til Randers. Som det ses på billedet havde fabrikken sin egen ladeplads, hvorigennem såvel råvarer som færdigvarer passerede (Tegning af Ludwig Ipsen, Illustreret Tidende 1865).

sig anderledes for en handelsplads på Silkeborg, var, at man herfra via Gudenåen havde forbindelsen til havet – og mht. handel var det vitalt i en tid, hvor den trafikale infrastruktur i Jylland ikke tilnærmelsesvis var fuldt udbygget.

Der blev hurtigt enighed mellem de involverede kollegier om, at udstedelse af en enkelt handelsbevilling ville være at gribe sagen for forsigtigt an. Især Generaltoldkammeret var stemt for, at der med det samme burde oprettes et egentligt købstadsanlæg eller i det mindste en handelsplads.²⁵ En sådan ville efter kammerets opfattelse kunne få stor betydning for handels- og industriforholdene i en stor del af Jylland. Mangelen på bekvemme havne og udskibningssteder på den jyske vestkyst nord for Hjerting havde allerede ført til, at en ikke ringe del af det

vestlige Jyllands handel foregik ad afsætningsveje, der gik mod øst. Den påtænkte chausse mellem Århus og Ringkøbing ville derfor få en gavnlig virkning på produktionen i det vestlige Jylland og ville medvirke både til en bedre udnyttelse af jorden og til at lette afsætningen af indbyggernes husflidsproduktion. Så snart chausseen var bygget, kunne det desuden forudses, at der så at sige af sig selv ville dannes et omladningssted ved Silkeborg, hvor til varer kunne bringes via den i fragtmæssig henseende billige vandvej ad Gudenåen. Der ville således efter Generaltoldkammerets mening ved forholdenes udvikling blive tilvejebragt et sikkert grundlag for en handelsplads ved Silkeborg.

Betænkningerne fra Generaltoldkammeret og Danske Kancelli førte til, at en tremandskommission blev ned-

Figur 6. Torvedag i Silkeborg ca. 1880. Byen har på dette tidspunkt kun eksisteret i ca. 35 år, men havde allerede overfløjet amtets hovedby, Skanderborg, både mht. indbyggertal og erhvervsmæssig udvikling. Ikke mindst var Silkeborgs betydelige torve- og markedshandel med til at give den et stort opland (Foto: Lokalhistorisk Arkiv, Silkeborg).

sat til at arbejde videre med sagen, og efter indstilling fra denne blev det ved to kgl. resolutioner af 15/12 1845 og 7/1 1846 besluttet at etablere en handelsplads ved Silkeborg.²⁶ I beslutningsgrundlaget blev der her lagt vægt på, at stedet var beliggende midt i et stort bytomt område, som manglede et bekvemt afsætningssted for landbrugsprodukter. Hovedformålet med pladsens oprettelse var at skaffe beboerne i det indre af Jylland adgang til afsætning af deres produkter. Der skulle derfor tages nøje hensyn til, at handelsbevillinger kun blev givet til solide og dygtige handelsmænd, der allerede tidligere havde siddet i en omfattende virksomhed, og som især havde beskæftiget sig med produkthandel. De skulle tillige have økonomisk evne til at opføre de fornødne bygninger på pladsen.

Der var med de strenge krav til

købmændene lagt op til, at den kommende handelsplads skulle have en central placering i omsætningen af den midtjyske landbrugsproduktion. For at handelspladsen kunne få det, var det imidlertid nødvendigt, at kommunikationsforbindelserne var i orden. Der var da også planlagt en forbedring og en udbygning af det eksisterende vejssystem først og fremmest med den nye hovedlandevej tværs over Jylland. I planerne indgik også en forlægning af landevejen mellem Viborg og Horsens med en bro over den syv kilometer lange Silkeborg Langsø, så forbindelsen med Silkeborgs nordlige opland kunne udbygges.

Tilbage stod spørgsmålet om Gudenåen, som var en af de vigtige faktorer ved beslutningen om etableringen af handelspladsen. Vandbygningsinspektør C. Carlsen blev derfor af Generaltoldkammeret pålagt at undersøge,

hvordan forholdene for pramfarten kunne forbedres. Carlsen analyserede i sin rapport de forhold, der havde indflydelse på sejladsen som f.eks. åens bredde og dybde, strømningshastighed, vandmængde, vandstandsforhold mv. Han undersøgte eventuelle forhindringer for pramfarten, herunder om broernes højde og bredde var tilstrækkelig, og han gennemgik de mange lakse- og ålegårde, som var stærkt generende for pramfarten, og som i tidens løb havde givet anledning til mange kontroverser mellem pramfolk og ålegårdsejere.

Vandbygningssinspektøren pegede i rapporten på, hvad der kunne gøres for at bedre forholdene for pramfarten, og han konkluderede, at det ikke var sandsynligt, at Gudenåen ville tabe sin betydning som forbindelsesvej mellem Randers og det indre af Nørrejylland. Tværtimod antog han, at benyttelsen af åen ville stige. Der var derfor god grund til at sætte denne vandvej i så god stand som mulig.²⁷

Med rapporten havde man fået sikkerhed for, at det kunne lade sig gøre at forbedre forholdene for sejladsen væsentlig, og der blev herefter indkaldt betænkninger fra de berørte lokale myndigheder: amtsråd, kommunalbestyrelser m.fl. Man ønskede at høre, om disse kunne anbefale, at der anvendtes ca. 80.000 rdl. til forbedring af sejladsen på Gudenåen fra Randers til Silkeborg.

Randers, Viborg og Århus amter samt havnekommissionen i Randers kunne stort set gå ind for, at det omtalte beløb anvendtes til anlæggelse af en træksti langs Gudenåen og til forbedring af sejladsen i øvrigt, idet man som et af de centrale argumenter pegede på den billige fragt i forhold til transport over land.²⁸

En meget væsentlig del af argumentationen både for Gudenåens forbedring og for etableringen af en handelsplads ved Silkeborg gik på hensynet til

det indre af landet, og der nævnes specielt det store Hammerum herred i Ringkøbing amt. Men det viste sig, at Ringkøbing amt ikke var interesseret og på det bestemteste frarådede at bruge et så stort beløb på Gudenåens oprensning. En forbedring af sejladsen mellem Silkeborg og Randers ville efter dets mening ikke i nogen væsentlig grad ophjælpe det indre af Jylland, men kun bidrage til på en kunstig måde at hæve Silkeborg noget. Hvis man derimod virkelig ville gøre noget for en større del af Jylland, skulle man anvende de 80.000 rdl. til snarest muligt, at få chausseen gjort færdig og få Vestkystens havne bragt i stand, »*saa den gamle og derfor naturlige Handel kan blive gjenoplivet*«. ²⁹

I Ringkøbing følte man sig tydeligt nok kørt ud på et sidespor, hvilket er forståeligt, idet hele ideen med foretagendet jo ret beset også var at trække handelen med en stor del af Midt- og Vestjyllands landbrugsproduktion mod øst, hvorved Ringkøbing blev endnu mere marginaliseret i handelsmæssig henseende. Det er i dette lys, man skal se Ringkøbing amts afvisende holdning. Men amtets indvendinger og betænkeligheder (uanset hvor relevante de måske i virkeligheden var) fik ingen indflydelse på sagernes gang.

Efter at centraladministrationen således havde ladet foretage diverse undersøgelser og indhentet betænkninger fra relevante myndigheder, kommissioner og enkeltpersoner, var man efterhånden klar til at skride til handling, og Silkeborg handelsplads blev følgelig grundlagt i 1846 i en øde og ufrugtbar egn på en bar mark ned til Silkeborg Langsø. Året før havde Drewsenfamilien grundlagt en papirfabrik på stedet, og var her godt i gang med at skabe en stor og moderne virksomhed, som i løbet af ganske få år blev Danmarks største papirfabrik. Det forhold, at et par driftige fabrikanter havde bygget en stor fabrik på stedet,

var nok medvirkende til, at handelspladsen blev anlagt, idet man i fabrikken og dennes ansatte så at sige med det samme havde et befolkningsgrundlag at etablere en handelsplads på.

Den nye handelsplads fik forholdsvis hurtigt godt fat i sit nærmeste opland. Derimod kneb det mere med at få etableret den handel med landbrugsprodukter fra det midt- og østjyske område, som jo var selve hensigten med handelspladsen. Allerede i 1846 måtte man opgive at bygge en påtænkt sluse ved Silkeborg, der skulle skabe en let forbindelse til Rye og hele landet omkring den store Mossø og hen imod Skanderborg. Årsagen til dette var, at man var blevet klar over, at den varetransport, der kunne forventes at ville benytte en sådan sluse, ikke ville blive så stor, at den ved sluseafgiften kunne forrente de ca. 9000 rdl., som slusen var projekteret til at ville koste. I virkeligheden var brændet fra Silkeborgskovene det eneste produkt, som man var sikker på ville benytte slusen – og brændet alene kunne ikke forrente udgifterne ved dens opførelse.³⁰

Gudenåen ovenfor Silkeborg blev altså aldrig for alvor inddraget i den lange pramfart til Randers. Grunden er utvivlsomt den, at området længere oppe ad åen allerede for en stor del indgik i et etableret handelsmønster med to af Jyllands absolut stærkeste byer nemlig Århus og Horsens. Skanderborg, som lå endnu nærmere, spillede i handelsmæssig henseende ingen rolle. Den var fuldstændig domineret af de to østjyske havnebyer og formåede ikke engang i sit nærmeste opland at organisere korn- og smørhandelen, som den måtte overlade til købmænd fra Århus.³¹

Der er ingen tvivl om, at Århus og Horsens også satte en grænse for Silkeborg handelsplads' opland mod øst og syd, og dermed gjorde en egentlig pramfart på Gudenåen ovenfor Silke-

borg mindre attraktiv. De to østjyske søkøbstæder lå simpelthen så tæt på dette område og var handelsmæssigt så stærke, at en lang og besværlig pramfart til Randers – en by som man her heller ikke havde tradition for at handle med – var for ufordelagtig. Tankerne om pramfart fra Randers og helt til Skanderborg med etablering af sluser ved Silkeborg, Rye mølle og Fuldbro mølle viste sig altså tidligt at være urealistiske.

Det handelspladsen ved Silkeborg måtte koncentrere sig om, var altså – foruden sit nære opland – landet mod nord og især hedelandet i vest ind mod Herning. Det store spørgsmål var nu, om den nye handelsplads sammen med pramfarten udgjorde en tilstrækkelig kraft til at ophjælpe disse vældige hedeområder og få sat en udvikling i gang her, sådan som bl.a. kgl. godsinspektør J.H. Bindesbøll forestillede sig det.

Pramfarten mellem Randers og Silkeborg

Efter en lidt langsom start, hvor antallet af nybyggere i Silkeborg i 1850 var kommet op på ca. 500, begyndte udviklingen i 1850'erne at tage mere fart med en befolkningstilvækst i tiåret 1850-60 på knap 1300, således at der i 1860 boede ca. 1800 mennesker i den nye by. Der var i 1850 to købmænd på stedet, men dette antal steg hurtigt; allerede i 1856 var der 12 og i 1860 18 købmænd.

1850'erne var i det hele taget en kraftig vækstperiode for handelspladsen. Udover den store og erhvervs-mæssigt dominerende papirfabrik begyndte der så småt også at udvikle sig anden håndværksmæssig og industriel virksomhed. I løbet af 1850'erne etableredes f.eks. to jernstøberier, et garveri, en tobaksfabrik, et dampbrænderi og en stor tørvefabrik. Lidt senere kom

også tekstilindustri til i form af væverier og uldspinderier. Til denne aktivitet kom så desuden 10 teglbrænderier, hvoraf nogle var meget store, samt en kalkovn, der i 1856 producerede 4000 tdr. kalk.

Den nye bys hastige udvikling tyder på, at der rent faktisk i denne spredt bebyggede og skovrige egn både var et behov og også et økonomisk grundlag for en bymæssig udvikling. Den stedlige toldkontrollør, der var en interesse- ret iagttagere af de erhvervsmæssige forhold i området, vurderede handels- pladsens muligheder højt, og han var i det hele taget ret imponeret af den stærke udvikling op gennem 1850'erne.

Det kom dog til at trække ud med de forskellige initiativer vedrørende den meget vigtige udbygning af kommuni-

kationsforbindelserne til og fra handelspladsen. Det var store investeringer, der var tale om, og Treårskrigen 1848-50 kom i vejen. Først et stykke hen i 1850'erne var chausseen mellem Århus og Ringkøbing færdig, broen over Silkeborg Langsø bygget og Gudenåen bragt i en sådan stand, at de store pramme kunne sejle med fuld last hele vejen fra Randers til Silkeborg.

Da arbejdet med Gudenåen var fuldført i 1859, havde staten brugt ca. 120.000 rdl. alene på denne indsats, men så var forholdene for pramfarten også så gode, som de næsten kunne blive. I januar 1861 blev loven, der skulle regulere forholdene for sejladsen, vedtaget. Problemet med de mange ålegårde, der tidligere havde generet pramfarten voldsomt, blev løst ved

Figur 7. På billedet ses en pram, der trukket af heste, er på vej op ad Gudenåen mod Silkeborg. En tur fra Randers til Silkeborg og tilbage tog typisk en uges tid, nemlig 3 dage til opfarten, to til nedfarten og to til at losse og laste i. På det første stykke fra Randers blev prammene trukket af daglejere, men fra Bjerringbro blev strømmen så stærk, at der måtte heste til. På nedturen gik det lettere, da kunne man flyde med strømmen og stage sig frem (Foto: Lokalhistorisk Arkiv, Silkeborg).

at de fleste af disse simpelthen blev sløjftet, samtidig med at det blev forbudt at bygge nye. De få ålegårde, der af forskellige grunde ikke kunne sløjfes, blev underkastet nogle betingelser, der sikrede et frit sejlløb for pramfarten.

Det er mest spredte oplysninger, der findes om omfanget af pramfarten mellem Randers og Silkeborg i handelspladsens tidligste periode. I 1850 formodede man, at der alene fra Hammerum herred kunne forventes 20.000 tønder korn tilført pladsen til videre eksport.³² Det var dog mere udtryk for ønsketænkning end for fakta, for det viste sig, at de to købmænd på handelspladsen kun havde opkøbt 700 tønder korn. Det er jo ikke imponerende i betragtning af, at Silkeborg var udset til at være en slags omsætningscentral for landbrugsprodukter. Det er dog muligt, at det i nogle år i midten af 1850'erne lykkedes at få etableret en handel med korn, men denne kornhandel rettet mod Randers fik aldrig et betydeligt omfang.³³

Fra 1857 får vi lidt mere sikker grund under fødderne mht. transport af varer, idet der i dette år udarbejdedes en oversigt over de varer, der ad Gudenåen pr. pram blev tilført Silkeborg. Initiativtageren var toldkontroløren ved tolddistriktet. Desværre blev disse oversigter kun udarbejdet for året 1857, da man pga. manglende samarbejdsvilje fra kommunalbestyrelsens side måtte afstå fra at lave de detaljerede varelistes for de efterfølgende år. Ifølge 1857-opgørelsen fik Silkeborg det år tilført en anslået varemængde på ca. 8,7 mill. pund, hvad der svarede til ca. 220 pramladninger. Det drejede sig for det første om store mængder tømmer, brædder og lægter. Disse varer udgjorde langt over halvdelen af den samlede transportmængde. Herudover tilførtes Silkeborg også ca. 2000 tønder stenkul og cinders, 350.000 pund råjern til de to jernstø-

berier, 108.000 potter spiritus og vin, ca. 200.000 pund forskellige kolonialvarer, 27.000 pund saltet fisk, 550 tønder salt, 39.000 pund porcelæns- og glasvarer, 50.000 stk. skifersten, 13.000 pund hamp, 16.000 pund støbegods, 80 tønder sæbe, 1000 lerdunke, 110.000 pund patentgødning foruden tjære, tran, tobaksblade, slibesten, markfrø, hjuleger, kalk, korn, cement, tagsten, mursten, flyttegods mv. Det var, hvad der i 1857 blev tilført Silkeborg fra Randers via Gudenåen. Hertil kom så, at der også ugentlig fra Århus og Horsens tilførtes pladsen 3 læs købmandsvarer.³⁴

Forholdet mellem de 150-200 vognlæs varer om året fra Århus og Horsens og den varemængde, der kom fra Randers via Gudenåen, viser klart, hvor afhængig handelspladsen ved Silkeborg var af pramfarten. En pramladning repræsenterede et betydeligt større kvantum end et vognlæs. Størrelsesforholdet var ca. 5 tønder korn på én vogn mod ca. 200-250 tønder på én pram.³⁵ Hertil kom, at fragten fra Randers via Gudenåen var langt billigere end den landværts transport fra Århus.³⁶

Selv om oversigten over varetillførslerne til Silkeborg altså var en enlig svale, opgav toldvæsenet dog ikke at søge at opnå et overblik over ind- og udførselen af varer, men man måtte nu nøjes med at tælle ankomne og afgåede pramme samt skønne over hvilke laster, der var ombord. Tabel 1 viser omfanget af sejladsen mellem Randers og Silkeborg og dermed antallet af ankomne og afgåede pramme samt toldvæsenets skøn over lasternes indhold.

Tabel 1 kan ikke udfra toldvæsenets optegnelser specificeres yderligere, end det er gjort her. Det betyder, at man f.eks. udfra oplysningen om, at der i 1861 er afgået 40 pramme med mursten og korn ikke kan se hvor mange af pramladningerne, der bestod af korn. Nogle af oplysningerne er

Tabel 1. Ankomne og afgåede pramme ved Silkeborg handelsplads 1858-69

	Ankomne pramme		Afgåede pramme	
	<i>Antal i alt</i>	<i>Indhold</i>	<i>Antal i alt</i>	<i>Indhold</i>
1858	124	købmandsvarer	65	brænde og korn
1859	190	170 købmandsvarer 20 halm, mursten og kalksten	146	brænde og tørv, kun få med korn
1860	124	111 købmandsvarer og stenkul, 13 kalksten og halm	109	90 tørv og brænde, 15 mursten og 4 korn
1861	101	78 købmandsvarer 23 kul og kalksten	84	44 brænde og tørv 40 mursten og korn
1862	<i>Ingen oplysninger</i>		<i>Ingen oplysninger</i>	
1863	<i>Ingen oplysninger</i>		<i>Ingen oplysninger</i>	
1864	48	17 købmandsvarer 11½ kul, 6 tømmer, 3½ klude, 3 brædder, 2 cement, 1 støbegods 1½ korn, 1 stenolie, 1 soda og ½ møllesten	60	32½ brænde, 11½ tørv, 4 papir, 2½ korn, 2 smør, 2 mursten, 2 tagsten og 3½ tomt gods
1865	108	købmandsvarer	78	72 brænde, tørv og mursten, 6 korn
1866	126	til købmænd og papir- fabrikken	90	brænde, tørv, mursten, korn, smør
1867	95	27 købmandsvarer, 7 tømmer, 14½ brædder, 18 kul, 1 råjern, 1½ mølle- sten, ½ tobak, 1 hamp, 1 cement, 1 smedekul, 2 diverse varer og 20½ for- skellige varer til papir- fabrikken	80	48 brænde, 9½ tørv, 8 mursten, 6½ tomt gods, 3 drænrør, 3 tagsten, 1 kradsuld og 1 korn
1868	136	købmandsvarer, tøm- mer, brædder, kul samt soda, klorkalk og halm	112	brænde, tørv og tegl- værksfrembringelser
1869	168	købmandsvarer, tømmer, kul, jern og salt	113	brænde, tørv og lidt korn

Kilde: *Skanderborg-Silkeborg toldarkiv, diverse årsberetninger.*

altså temmelig summariske. På den anden side er de dog fyldige og præcise nok til at kunne dokumentere, hvad der var pramfartens hovedindhold. F.eks. er det forbavsende få pramme med korn, der afsendtes fra Silkeborg i betragtning af, at det netop var en lettere omsætning af korn fra det midt- og vestjyske område, der var et af formålene med handelspladsens oprettelse og med forbedringen af forholdene for sejladsen på Gudenåen. Forklarin-

gen på dette forhold er nok det, at kornoverskuddet fra Midt- og Vestjylland ikke var ret stort, og at nyopdyrkingen samt omlægningen til et mere kornbaseret landbrug ikke gik så hurtigt, som man på forhånd havde forestillet sig. Tværtimod skete der faktisk det, at »kornstrømmen« ofte gik den anden vej, idet vestjyske bønder i slutningen af 1850'erne efter nogle dårlige høstår i Vestjylland hentede korn fra Østjylland. Denne trafik fortsatte i

1860'erne.³⁷ Den nyanlagte chausse betød, at det nu var blevet mere overkommeligt at foretage den slags transporter.

Når man ser på tabellen, er det, der springer mest i øjnene i det hele taget den ringe andel, som landbrugsprodukterne generelt udgjorde af de afgående prammes laster. Der blev sendt både korn og lidt smør ad Gudenåen til Randers, men der var aldrig blot tilnærmelsesvis tale om mængder i en størrelsesorden, der nåede op på de 20.000 tønder korn, som man i 1850 havde fantaseret sig til. Noget tyder på, at handelspladsens første år også var pramfartens travleste periode. I hvert fald hvis man skal dømme efter antallet af ankomne pramme, idet der i årene frem til 1858, ifølge toldvæsenet, årligt ankom omkring 200.³⁸ Antallet af afgående pramme og dermed »eksporten« fra Silkeborg i disse år kendes ikke, men det har uden tvivl været en del lavere.

De mange pramme, der ankom til Silkeborg i pladsens tidlige periode, hænger sammen med etableringen og opbygningen af den på dette tidspunkt hurtigt voksende by. De fleste bygningsmaterialer kom fra Randers – og det har været store mængder af især tømmer og lægter, der har skullet bruges i disse år. Krisen i 1857 ramte imidlertid Silkeborg hårdt, og et blik på pramtabellen viser da også at kun i et enkelt år herefter, nemlig i 1859, nærmede de ankomne prammes antal sig de 200, som havde været almindeligt tidligere. Også det andet barometer, som forsigtigt benyttet kan give et fingerpeg om handelens tilstand, nemlig toldindtægternes størrelse viser, at det er gået »sørgerligt tilbage«.³⁹ Og i 1867 hedder det, at handelsomsætningen på stedet stadig ikke forbedrer sig.

Der er således ikke meget, der tyder på, at den nye handelsplads fik inddraget den midtjyske landbrugsproduktion i sin »eksport«. Rent faktisk er

der ikke den store forskel på sammensætningen af de varer, der fragtedes fra Silkeborg til Randers henholdsvis før og efter handelspladsens etablering. Det var nemlig stadigvæk de samme produkter, der blev »eksporteret« fra Silkeborgegnen, som det havde været lige siden 1809, da H.P. Ingerslev gjorde denne del af Gudenåen tilgængelig for pramfart – og det vil sige brænde fra Silkeborgskovene samt tørv og teglværksprodukter. Hertil kom så fra 1845, da Silkeborg Papirfabrik begyndte sin virksomhed, papir, som fra begyndelsen viste sig at være en af områdets stabile eksportvarer.

Papirfabrikken var i det hele taget den største pramfartsforbruger på hele Gudenåen, og en forudsætning for fabrikkens placering på stedet havde da også været, at staten ville garantere, at forholdene for pramfarten ikke blev ringere, end de var på etableringstidspunktet. Fabrikken var dybt afhængig af en så let vandvej til Randers som mulig, idet langt den største del af råstofferne til papirfabrikationen måtte omkring Randers og videre op ad åen. Den årlige produktion lå på 1,5-2 millioner pund papir, og den overvejende del heraf gik til de store papirgrossister i København. Fra fabrikken afgik der derfor hver uge pramme med papir til Randers, hvor det blev losset over i damperen til hovedstaden. Fabrikken havde desuden eget teglværk, og mursten herfra blev også i betydelige mængder prammet til Randers.

I 1850'erne kan det anslås, at den samlede transportmængde til og fra fabrikken var ca. 6,5 millioner pund af de forskellige varer, hvilket svarede til en samlet årlig pramfart på ca. 150 pramrejser.⁴⁰ Fabrikken havde egen ladeplads, og dens pramfart indgår derfor ikke – i hvert fald ikke systematisk – i den tidligere viste pramtabel over handelspladsens pramfart.

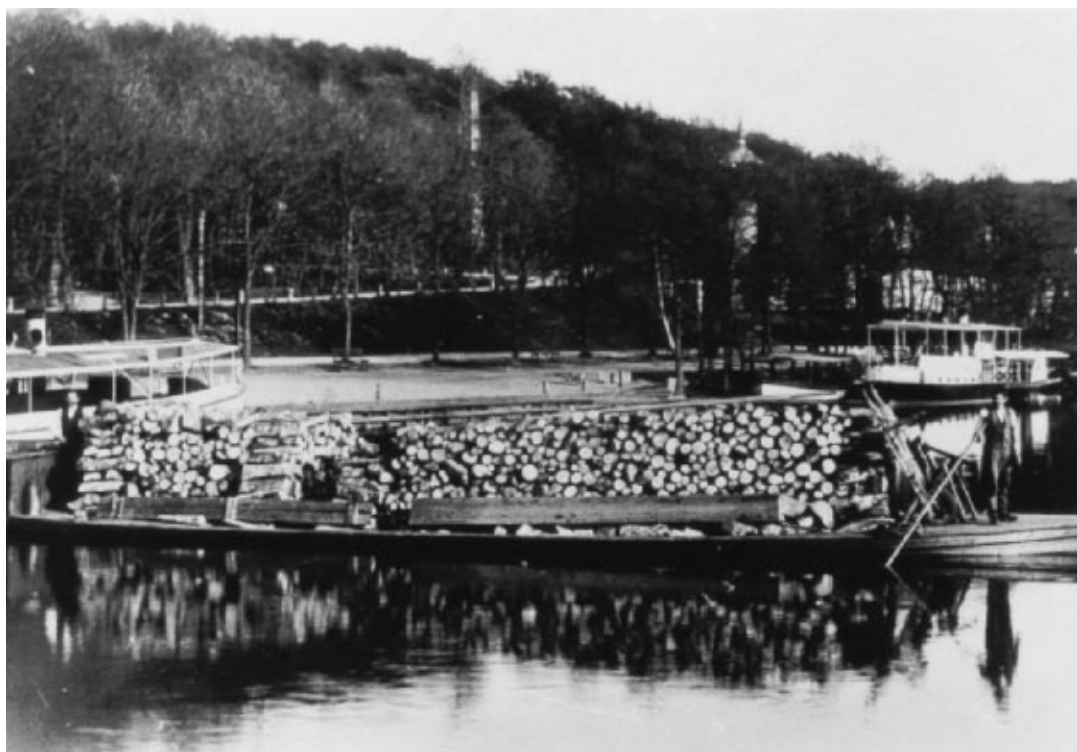
I 1847 var fabrikkens transportudgifter i alt på 3307 rdl., hvoraf de 3130 rdl. var til kågtransporten.⁴¹ Dette forhold viser jo tydeligt, hvor afhængig man i Silkeborg var af pramfarten. Og det vedblev man i øvrigt at være indtil jernbanen kom i 1871.

Selv om fragtpriiserne på åen var betydeligt lavere end fragtpriiserne over land, var det ikke gratis at få varer bragt op eller ned ad Gudenåen. Det er derfor klart, at brugerne havde en stor interesse i at holde fragtpriiserne på et så lavt niveau som muligt. Denne interesse deltes imidlertid ikke af pramfolkene, og kampen om fragtpriiserne er et stadigt tilbagevendende konflikttema.

Der er adskillige eksempler på den-

ne interessemødsætning mellem pramfolkene på den ene side og pramfartens brugere på den anden. Papirfabrikkens kommissionær i Randers, købmand Th. Westermann måtte lægge øre til mange beklagelser over de »enorme Kaagfragter«. Det var Westermann, der ordnede alt det praktiske med at få varerne til fabrikken sendt med pramme til Silkeborg, og det var derfor også ham, der aftalte fragtpriiserne med prammændene.

Papirfabrikken beklagede sig over, at de forskellige afsendere i Randers ikke kunne blive enige om at fastsætte en rimelig fragt for varer til de forskellige steder langs åen, så man kunne få hånd i hank med pramfolkene i stedet for at være »aldeles i Lommen« på dem.⁴²

Figur 8. Lang tid efter at pramsejladsen på Gudenåen var ophørt, benyttede Silkeborg Statsskovdistrikt brændepramme til at fragte træ fra skovene via Gudenåen og søerne til forstvesenets centrale brændeplads ved Silkeborg hovedgård. På billedet ses en sådan pram, og i baggrunden til højre anes hjuldamperen Hjejlen, der har sejlet på Silkeborgsøerne siden 1861 (Foto fra 1920'erne: Lokalhistorisk Arkiv, Silkeborg).

Figur 9. Det er nu mange år siden mennesker og heste trak pramme frem og tilbage i Gudenåen, men store dele af trækstier er stadig intakt som her ved Tvillum, hvor den kan anes på den højre åbred (Foto: Lars Nygaard).

Købmændene i Silkeborg havde f.eks. ofte svært ved at få pramme i Randers til de varer, som de skulle have sendt op, men når det lykkedes dem, så slap de med langt billigere fragt end den, papirfabrikken måtte betale.⁴³ Der havde tilsyneladende ikke udviklet sig et system af faste priser på åen, og fragten aftaltes ofte for hver pramrejse fra gang til gang. Og det benyttede pramfolkene sig naturligvis af, når de kunne. I 1867 lykkedes det dem f.eks. til fabrikkens store fortrydelse, at »true« fragtpriiserne op, fordi de pga. en stor mængde forsendelser til papirfabrikken mente, at de kunne forlange, hvad de ville.⁴⁴ Og at dømme efter fabrikkens fortørnelse kunne der ikke stilles noget op overfor dem i denne omgang.

Langt de fleste af de pramme, der sejlede på åen, var åbne både uden dæk. I slutningen af 1860'erne var der således kun to dækskåge tilbage. Disse, som gik i fast rutefart mellem Silkeborg og Randers, var ejet af to Silkeborgkøbmænd og rederiet Brdr. Petersen i Randers i forening. Det var absolut nødvendigt for papirfabrikken, at den kunne få sin ugentlige produktion af papir sejlet til Randers i en lukket pram, fordi papiret ikke tålte at blive vådt. Da de to købmænd derfor i 1877 ville sælge deres halvpart af de to lukkede pramme, slog fabrikken til med det samme, for at forhindre at dækskågene skulle forsvinde fra Gudenåen.⁴⁵ Den anden halvpart blev overtaget af DFDS. Brdr. Petersens rederi i Randers var i begyndelsen af 1870'er-

ne gået op i dette selskab, som havde overtaget Randersrederiets dampskibe. Det forenede Dampskibs Selskab drev altså ved siden af sine mange dampskibsruter nu også i samarbejde med Silkeborg Papirfabrik pramruten mellem Randers og Silkeborg med to ugentlige afgang, der begge havde forbindelse til dampskibsruten fra Randers til København.

De to Silkeborgkøbmænds salg af *Prøven og Viben*, som de to dækskågehed, er dog betegnende for udviklingen af Gudenåfarten. Efter at jernbanen i 1871 var kommet til Silkeborg, var forbindelsen til Randers ikke længere så vigtig for købmændene, og salget af dækskågene er udtryk for pramfartens generelt svindende betydning. På den anden side viser Silkeborg Papirfabriks køb af de to pramme så sent som i 1877, at denne virksomhed stadigvæk, 6 år efter at jernbanen var kommet til byen, anså det for væsentligt at opretholde en forbindelse via Gudenåen til Randers.

Men også papirfabrikkens pramtransport blev efterhånden mindre og mindre, selv om den dog stadig i en årrække blev benyttet som et billigt alternativ for visse varekategorier. I 1884 forsvandt imidlertid den ene af dækskågene fra pramfarten, og i 1889 var det helt slut med Gudenåfarten for papirfabrikkens vedkommende, da den efter De forenede Papirfabrikkers køb af virksomheden blev midlertidigt lukket. Da fabrikken i 1894 åbnede igen blev farten på åen ikke genoptaget.

Afslutning

Selv om pramfarten til og fra Silkeborg ikke kan siges at blive den dynamo for udvikling af store dele af Midt- og Vestjylland, som egentlig var det bagvedliggende formål både med etablering af handelspladsen og med

de store investeringer til forbedring af pramfarten, så var den lokale betydning af vandvejen til gengæld særdeles stor, såvel for selve Gudenådistriktet som for Randers og den nye handelsplads. Silkeborg udviklede sig i den første halve snes år godt i kraft af det store lokale opland, der søgte den og kunne ved hjælp af pramfarten til Randers forsyne byen og omegnen med de nødvendige varer.

Af det foregående fremgår det dog klart, at de forventninger, man havde haft til den nye handelsplads som en slags omsætningscentral for den midt- og vestjyske landbrugsproduktion, ikke blev opfyldt. For sit eget forholdsvis store opland var handelspladsen vigtig, fordi der her i løbet af forbausende kort tid voksede en levedygtig by frem med et par tusinde indbyggere. Denne koncentration af mennesker bevirkede, at byen i sig selv blev et marked for de omkringboende landmænd, og det var i kraft af vekselvirkningen med dette nære lokale opland, at byen udviklede sig. Men Silkeborg forblev dog, hvad den i virkeligheden fra begyndelsen havde været og fungeret som, nemlig et lokalt handelscentrum for et ganske vist forholdsvis stort opland – og ikke mere.

Det korn og de øvrige landbrugsvarer, som via Gudenåen vitterligt førtes til Randers til videre eksport, var, som det er fremgået af tabel 1, ikke handelspladsens sag. Det kom hovedsagelig fra de store gårde langs åen neden for Silkeborg via opkøb af Randerskøbmænd som den tidligere omtalte købmand Falkenberg.

Distriktet mellem Randers og Silkeborg var bedre landbrugsland, og det var tillige allerede opdyrket i modsætning til landet vest for Silkeborg, der i stor udstrækning stadig lå hen som hede og først nu var under opdyrkning. Pramfarten var naturligvis også mere attraktiv for landet umiddelbart langs med åen, end den var for beboere

Figur 10. I anledning af Silkeborgs 150-års jubilæum i 1996 fik Silkeborg Statsskovdistrikt bygget en kopi af den pramtype (søkgå), som forstvæsenet i sin tid benyttede til transport af brænde fra skovene. Kågen bruges i dag som tur- og undervisningsbåd bl.a. til skoleelever (Foto: Lars Nygaard).

i f.eks. det fjernere Hammerum herred, som måtte køre et langt stykke for i det hele taget at nå et udskibningssted ved Gudenåen for deres produkter.

Pramfarten på Gudenåen og handelspladsen Silkeborg fik således efter alt at dømme ikke den betydning for større dele af Midt- og Vestjylland som især Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet og den engagerede og visionsrige godsinspektør Bindesbøll havde forventet.

Pramfarten på Gudenåen skal ses i det rette perspektiv nemlig ikke først og fremmest som en central jysk eksportvej, men snarere som en vigtig lokal vandvej. Som en sådan havde den stor betydning for de områder, der grænsede op til åen. Åens betydning for Silkeborg handelsplads frem til jernbanens komme i 1871 kan f.eks.

vanskeligt overvurderes. Den var byens livsnerve, og handelspladsen skylde i høj grad Gudenåen og pramfarten sin tilblivelse og udvikling. Også for andre lokaliteter langs åen spillede pramfarten en stor rolle. Dette gælder naturligvis ikke mindst pramfartens hovedby Randers, som i kraft af transportmuligheden på Gudenåen handelsmæssigt i en periode kunne knytte et stort distrikt langs åen til sig.

Jernbanen kunne ikke undgå at få konsekvenser for pramfarten, idet en række varer nu i stedet blev sendt via denne, og det betød, at forbindelsen til Århus blev stærkere. Denne svækkelse af pramfarten og dermed af forbindelsen til Randers skete ikke på én gang, men gradvist i løbet af nogle år. Der sendtes stadig i en periode varer via Gudenåen til og fra Randers. Fra Silkeborgområdet var det de gamle

kendinge brænde, tørv, teglværksprodukter og papir. Fra området længere nede langs åen var det udover tørv og teglværksprodukter også korn og andre landbrugsvarer. Fra Randers var der også stadig nogle af de grovere varer til købmændene og til papirfabrikken, som det kunne betale sig at fragte med pram. Men farten ebbede langsomt ud, efter at jernbanen var kommet.

Åen var først og fremmest en lokal vandvej med betydning for området mellem Randers og Silkeborg, der umiddelbart grænsede til åen. Pramfarten spillede i en periode en vigtig rolle som transportvej for især grovere varer mellem Randers og dele af Midtjylland, og farten på åen bidrog i et vist omfang til at inddrage dele af den midtjyske produktion i den almindelige vareudveksling.

Noter:

Følgende forkortelser er anvendt: RA for Rigsarkivet, LAN for Landsarkivet for Nørrejylland og Lok.Ark for Lokalhistorisk Arkiv i Silkeborg.

1. Se f.eks. J.C. Schyte: *Skanderborg Amt*, 1843, s. 502ff.
2. Når der i denne artikel tales om den øverste del af åen, menes der strækningen Silkeborg-Bjerring mølle, som i virkeligheden kun er den øverste del af Gudenåens nedre løb. Den egentlige pramfart var den, der foregik mellem Randers og Silkeborg, hvorimod åen ovenfor Silkeborg kun i mindre omfang var inddraget.
3. Se min artikel om Silkeborgskovene i *Bol og by* 1994:1, s.71f.
4. Pr 878-11 H.P. Ingerslevs privatarkiv (LAN), heri en rekvisition af 27/11 1811.
5. Pr 878-11 Godsforvalter Petersen til Ingerslev 1/2 1821.
6. Pr 878-11 Afskrift af notarialforretning fra 1809, heraf fremgår at der var ladesteder i Grauballe, Allinggård, Frisholt, Ans, Tange, Skibelund, Bjerring, Bøgeskov foruden 3 på Silkeborgs grund.
7. Domænekontoret 1. Afd. 2. Kontor Domænejournalsager, kronologisk række 201 Silkeborg gods: G-L læg L, heri brev fra pramførerne dat. 6. maj 1829 (RA) – i det følgende forkortet Domænekontoret.
8. B53A-700 1834-1878 Dokumenter vedr. farten på Gudenåen (LAN), heri brev fra Poulsen til herredsfoged Holm, dat. Allinggård 13. juli 1833.
9. Generaltoldkammeret. Havne-kanal og fyrvæsen. 78 Gudenåsagen 1837-48 (RA), heri brev af 21/10 1847 fra vandbygningsinspektør C. Carlsen som anslår antallet af pramme i stadig fart til 40. I samme pakke findes en betænkning om Gudenåen dat. 9/3 1848 af overtoldinspektør Tetens som nævner, at der findes omtrent 50 større og mindre pramme.
10. St. St. Blicher: *Viborg amt*, 1839, s. 106.
11. Domænekontoret: A 7a-8d, heri Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets betænkning af 18/2 1843 til Rentekammeret.
12. Domænekontoret: U Blandede akter, heri godsinspektør Bindsbøll til Rentekammeret 10/9 1842.
13. Domænekontoret: Q11-T, læg Q16, heri godsinspektør Bindsbøll til Rentekammeret 5/4 1848.
14. Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*, 1977, s. 271f.
15. Bindsbølls forslag er trykt i: Otto Bisgaard: *Af Silkeborg Hovedgaards Historie 1794-1846*, 1937, s. 109ff.
16. Domænekontoret: A 7a-8d, læg A 8a, heri brev af 16/7 1840 fra kommunalbestyrelsen i Århus til Kongen.
17. En samling breve til købmand Falkenberg i Randers. Brevene ejes af en privat samler i Skanderborg, der hermed takkes for at have stillet disse til min rådighed.
18. Generaltoldkammeret. Havne-Kanal-Fyrvæsen: 78 Gudenåsagen 1837-48 (RA), heri overtoldinspektør Tetens betænkning af 9/3 1848.
19. Det jyske godsinspektorat. OX9A1-100 Dokumenter vedrørende Silkeborg gods, læg 1843, heri brev fra godsforvalter Knudsen til kgl. godsinspektør Bindsbøll dat. 11/5 1843. (LAN).
20. Det følgende bygger på komiteens indberetninger, som ligger i Domænekontoret: B9-C3, læg C2 og C3, heri komiteens to betænkninger af 12/11 og 2/12 1843.
21. Domænekontoret: B9-C3, læg C2, heri betænkning af 2/12 1843 til Rentekammeret.
22. Sst.
23. Domænekontoret: B9-C3, læg C2, heri brev af 4/12 1843 fra Bindsbøll til etatsråd Unsgaard.
24. Sst.
25. Domænekontoret: A 7a-8d, læg A8b, heri Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets betænkning af 18/2 1843 til Rentekammeret.
26. I sit speciale har Mogens Melchiorson behandlet selve opbygningen af handelsplad-

- sen og dens fysiske udformning, se: Mogens Melchiorson: *Silkeborg en planlagt by og dens nybyggerbefolkning 1844-1860*. Utrykt speciale fra Historisk Institut ved Århus Universitet 1984.
27. Gtk. Havne-kanal og fyrvæsen. 78 Gudenå-sagen 1837-48. (RA) Heri Underdanigst Beretning om en almindelig Undersøgelse af Gudenåen fra Silkeborg til Randers. Afgivet 14/2 1847 af vandbygningsinspektør C. Carlsen.
 28. Som note 27, heri ligger betænkningerne fra de forskellige involverede lokale myndigheder.
 29. Som note 27, heri Udskrift af Ringkøbing Amsraadsforhandlings Protokol fra mødet den 22/12 1847.
 30. Domænekontoret: G-L, læg H, heri betænkninger til Rentekammeret vedr. sluse ved Silkeborg afgivet af kgl. godsinspektør Bindebøll af 18/4 1846, herredsfoged Holm af 20/4 1846, godsforvalter Beder af 20/4 1846 og kammerherre, overførster Jessen af 1/5 1846.
 31. Skanderborg-Silkeborg toldarkiv B 319 D(10)-187 og 188. (LAN) Heri årsberetninger for 1854, 1862 og 1874.
 32. Indenrigsministeriet. Udvalg og kommissioner F.03-199/2 Kommissionen af 17/9 1844 ang. anlæg af en handelsplads ved Silkeborg, pk. 428. Heri godsforvalter Bindebølls betænkning af 26/2 1850 til Kommissionen for Silkeborg handelsplads. (RA).
 33. Skanderborg-Silkeborg toldarkiv. I årsberetningen for 1859 siges, at der i 1859 kun var »nogle faa« pramme, der var ladet med korn. Dette kaldes usædvanligt, og man må deraf kunne slutte, at der i et par år frem til 1858 blev fragtet i det mindste mere end blot »nogle faa« pramme med korn til Randers.
 34. Skanderborg-Silkeborg toldarkiv (LAN). Årsberetning for 1857.
 35. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. 2, 1974, s. 338 og V. Drechsel: *Om Silkeborg Handelsplads og dens Tilstand, 1861*. Drechsel siger oven i købet, at bønderne tidligere kun kørte med 3 a 4 tøn-der korn på en vogn.
 36. Silkeborg Papirfabriks arkiv (herefter SParkiv) lb. nr. 144 Kassebog 1860-63. Heri ses at 7. februar 1861 var fragten for 1 tøn- de kul fra Århus til Silkeborg 72 skilling, medens den fra Randers via Gudenåen ifølge note- ring i samme kassebog den 31/5 1861 kun var 16 skilling. (Lok.Ark).
 37. Skanderborg-Silkeborg toldarkiv. Diverse årsberetninger.
 38. Samme som note 37. Årsberetning for 1858.
 39. Samme som note 37. Årsberetning for 1861.
 40. Samme som note 37. Årsberetningerne for 1851 og 1857.
 41. SParkiv nr. 47 Hovedbog 1845-47.
 42. SParkiv nr. 544 Kopibog 1855-56. Heri brev af 11/5 1855 til købmand Westermann i Ran- ders.
 43. SParkiv nr. 544 Kopibog 1855-56. Heri brev af 16/7 1855 til købmand Westermann i Ran- ders.
 44. SParkiv nr. 551 Kopibog 1868. Heri brev af 18/10 1868 til købmand Westermann i Ran- ders.
 45. SParkiv nr. 632 Modtagne breve 1876-77. Brev af 1/5 1877 fra købmand Westermann til Papirfabrikken.

Ideologi, holocaust og udryddelseskrig

Danskere i Waffen SS og den nazistiske påvirkning

Peter Scharff Smith

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 198-219

Spørgsmålet om nazismens indflydelse på menneskelig handling er stadig et centralt tema i historieforskningen om Det tredje Rige. I artiklen tages dette emne op med fokus på den danske indsats i den udryddelseskrig den tyske krigsmaskine førte på Østfronten. 6.000 danskere deltog i denne kamp som soldater i Waffen SS. Hvorledes forholdt de sig til nazismen og deres krigstjeneste? Det påvises, at ideologien spillede en central rolle for danskernes selvforståelse og for deres reaktioner på kontakten med udryddelseskrigen. Indledningsvis vil elementer af tidligere forskning blive kommenteret, hvorefter centrale temaer af de danske Waffen SS-frivilliges historie opridses. Dernæst behandles sociologen Zygmunt Baumans holocaust-tese, hvilket fører til en analyse af elementet *afstand* mellem gerningsmand og offer, og endelig fokuseres på nazismen som motiverende faktor for de danske frivillige. Afslutningsvis berøres forskellige alternative forklaringsmodeller.

Peter Scharff Smith, f. 1971, kandidat i historie og socialvidenskab fra Roskilde Universitetscenter. Har i samarbejde med Claus Bundgård Christensen og Niels Bo Poulsen skrevet både bøger og artikler om Danmark under besættelsen. Bl.a. *Under hagekors og Dannebrog – danskere i Waffen SS 1940-45*, der udkom i efteråret 1998. Peter Scharff Smith har 1998-99 været arkivarvikar på Rigsarkivets Publikumsafdeling. Fra 1. maj i år er han ph.d.-stipendiat på Institut for Historie, Københavns Universitet med projektet: »Opdragelse og forbedring – fængselsvæsenet 1840-1910«.

Da 2. Verdenskrig sluttede i maj 1945, måtte verden berede sig på et chok af uanede dimensioner. I takt med befrielsen af koncentrationslejrene blev nationalsocialismens gruopvækkende konsekvenser udstillet i verdenspressen. Muselmændene, massegravene og gaskamrene overgik selv de værste forestillinger om forbrydelser og brutal krigsførelse. De færreste havde troet at holocaust var menneskeligt muligt, og den dag i dag er det en vanskelig erkendelse. Netop derfor har det været en af forskningens vigtigste opgaver, at forklare baggrunden for denne masseudryddelse. En central opgave har været at kortlægge sammenhængen mellem nazisme og individ. At spørge:

Var borgerne i Det tredje Rige nazi-ster? Identificerede flertallet sig med nazismens mål og midler, og havde Hitlers regime en bred ideologisk opbakning, eller levede de fleste i ignorance og måske frygt for det stærkt autoritære system?

Ikke overraskende har forskerne haft svært ved at nå en konsensus i denne teoretisk og empirisk omfangsrige problemstilling. I det følgende skal vi bevæge os fra et yderpunkt til et andet: Sociologen Zygmunt Bauman fokuserer på strukturerne i det moderne samfund og deres sammenhæng med holocaust, mens historikeren Daniel Goldhagen beskriver opståelsen af en særlig antisemitisme, der var rettet

direkte mod udryddelse af jøderne. Forklaringsmodellerne vil blive belyst af ny dansk forskning omhandlende individer, der havde deres hverdag indenfor rammerne af Det tredje Rige, nemlig de danske østfrontsfrivillige der tjente i Waffen SS i perioden 1940-45.¹ Mere end 12.000 danskere meldte sig til tysk krigstjeneste, halvdelen kom af sted og gjorde deres indsats på den hårdeste front af dem alle – Østfronten. Her og under uddannelsen blev de danske frivillige udsat for en intensiv ideologisk påvirkning. De skulle gøres til politiske soldater – forkæmpere for den nazistiske idé og verdensorden.

Under tjenesten og i særdeleshed ved fronten, blev de danske SS-mænd nødt til at forholde sig både fysisk og åndeligt til den ideologiske side af krigen. Via breve og dagbøger kan man nærme sig soldaternes selvforståelse, og finde ud af hvordan de havde det med deres soldatergerning. Hvorfor kæmpede de? Hvori bestod deres daglige motivering? Hvordan forholdt de sig til deres tjeneste? Var de nazister? Ved at berøre disse spørgsmål med udgangspunkt i ny viden om de danske østfrontsfrivillige er målet med denne artikel at kunne bidrage til den fortsatte debat om nazisme, individ og holocaust.

Den tidlige forskning i 2. Verdenskrigs historie var præget af forsøg på at dæmonisere den nazistiske ledelse i al almindelighed og SS-organisationen i særdeleshed. Der var særligt i 1940'erne og 50'erne en naturlig trang til at finde sydebukke og placere ansvar for derved at frikende det store flertal. Set i bakspejlet drejede det sig i realiteten om at redde den vestlige civilisations idégrundlag. Ved at identificere og afgrænse en forbryderisk kerne af onde nazister som ophavsmænd til de gruopvækkende gerninger, var det lettere for den moderne verden at vende tilbage til dagligdagen. På den led

undgik man at »almindelige mennesker« fik andel i forbrydelserne.² Fra allieret side fik denne tendens først og fremmest et fordømmende udtryk, der rettede sig mod de tyske tabere. I den kulørte presse var enhver betydende tysk figur, en »*varm tilhænger af torturkamre og henrettelsespeletoner*«,³ men også indenfor intellektuelle kredse mærkedes en emotionel fordømmende tendens. Krigskorrespondenten William Shirers storværk *The Rise and Fall of the Third Reich* (dansk titel: *Det Tredje Riges storhed og fald*) er et illustrativt eksempel. Denne på mange måder imponerende gennemgang af hele epoken, er rig på tillægsord, der i tidens ånd er møntet på skurkene. Alfred Rosenberg er »*dum*«, Hitler en »*tidligere Wienervagabond*« osv. Shirer beskriver kernen af nazister omkring Hitler som en gruppe mennesker, der i et normalt samfund »uden tvivl ville have stået udenfor som et grotesk udvalg af utilpassede individer«. ⁴

De tyske forskere latterliggjorde ikke »deres egne« på samme måde som de angelsaksiske skribenter, men et apologetisk orienteret forsøg på at frikende den almindelige tyske borger var – ikke overraskende – udtalt. I de første år betød det i både Øst- og Vesttyskland en berøringsangst med holocaust og spørgsmålet om antisemitismens udbredelse. Et tema mange foretrak, var derimod den sporadiske modstand, der havde været mod regimet. Et vigtigt holdepunkt, man kunne klynge sig til i forsøget på at tackle nationens nazistiske fortid.⁵

Specielt fra og med 1960'erne kan man konstatere en gradvis nuancering i den historiske behandling af krigen og nazismen, idet en ny generation af historikere bidrog med talrige dybdreborende studier. Alligevel kan man tale om at forskningen har taget en ny drejning indenfor de sidste 10-15 år, bl.a. med et forstærket fokus på den

tyske krigsførelse på Østfronten. Det er med al ønskelig tydelighed blevet illustreret, hvordan der var vilje og handlinger bag de mange ideologiske slagord. Krigen på Østfronten blev således både planlagt og udført som en regulær udryddelseskrig. Men samtidig har forskningen bevæget sig langt væk fra den oprindelige dæmonisering af »Hitler og hans bødler«, hen imod en konstatering af, at gerningsmændene var »normale mennesker«. *»Mændene i de sorte jakker var, når alt kom til alt, mennesker«*, skriver Robert L. Koehl i indledningen til sin bog om SS-organisationen. *Ordinary men* hedder Christopher Brownings værk fra 1992 om en tysk politibataljon, og sådan kan man fortsætte.⁶ Støttet af åbningen af de russiske arkiver er det bl.a. blevet påvist, hvordan almindelige værne-magtsenheder ofte var dybt involveret i forbrydelser mod civilbefolkningen.⁷ Disse undersøgelser har vist det formålsløse i at bortforklare folkemord og holocaust ved at isolere ondskaben og ansvaret hos en lille kerne af nazister. »Almindelige mennesker« og deres vilje til på alle niveauer at indgå i Det tredje Riges planer er et faktum, den fortsatte forskning må have som udgangspunkt.⁸

Danskerne på Østfronten

Studiet af de dansk østfrontsfrivillige eksemplificerer en række karaktertræk, som den nyere forskning i Østfrontskrigen har sat fokus på. F.eks. den nære kontakt, frontsoldaterne havde med flere af udryddelseskrigens facetter. De danske frivillige så ved flere lejligheder, hvordan behandlingen af »slaver og jøder« kunne foregå. Nogle oplevede koncentrationslejre, hen ved 100 danskere kom til at gøre tjeneste sådanne steder, andre var vidne til eller deltog måske i nedskydning af fanger, afbrænding af landsbyer eller

blev f.eks. indkaldt til aktionen mod de danske jøder i oktober 1943. Det var efter al sandsynlighed et fåtal af de danske frivillige, der personligt medvirkede ved så brutale overgreb som f.eks. henrettelser af civile, men de fleste stiftede bekendtskab med udryddelseskrigens metoder. En dansk frivillig kunne under retssagen mod ham efter krigen eksempelvis berette, at han nær en kaserne havde set *»to mas-segrave fyldt af afklædte myrdede jøder fra en jødisk koncentrationslejr«*.⁹ I brevene hjem fra fronten var det pga. censuren farligt at tage bladet fra munden og berette om den slags ting, men kendte man en, der skulle på orlov, kunne vedkommende fungere som brevbud – uden om SS-feltpostcensuren. En dansk Waffen SS-officer fik fra Polen i 1942 sendt et brev hjem til sine forældre via en kammerat, og berettede følgende om sine arbejdsgivere: *»Jeg hørte forresten en fornøjelig historie for nylig, der er typisk for SS' arbejdsmetoder. Broen over floden Warthe lige nord for klosteret her, blev under det polske felttog sprængt i luften af polske civilister. En SS-kommando samlede i hast de nærmest boende 300 polakker sammen og forhørte, om nogen kendte gerningsmanden eller nogen der kunde hjælpe til opklaring. Ingen svarede, hvorpå hver 5 polak blev skudt. Da heller ingen derpå svarede blev hver 3. af resten skudt, hvorefter endelig en af de øvrige bekvemmede sig til at svare. Derefter blev resten af de 300 skudt«*.¹⁰ Alt i alt er eksemplerne mange på, hvorledes de danske soldater kendte til den særlige krig, der blev ført på Østfronten.

Andre tilbagevendende temaer i de danske SS-frivilliges historie er de meget barske levevilkår, de blev udsat for under deres indsætser, samt den ekstreme disciplin de blev underlagt. Førstnævnte forhold medførte sygdom under fronttjeneste og kunne give varige mén eller i værste fald føre til dø-

Figur 1. Det var bl.a. plakater som denne, der skulle lokke unge danskere til krigen på Østfronten. Ikke overraskende var det hverken soldaternes ofte ubehagelige levevilkår eller brutaliteten ved fronten, man ønskede at formidle. Som det var typisk i megen dansk nazistisk propaganda søgte man at skabe en historisk anknytning, her til tidligere danske erobringer mod øst – dengang Dannebrog faldt fra himlen (Rigsarkivet).

Figur 2. De danske frivillige nåede vidt omkring i løbet af krigen. Danskerne befandt sig hovedsageligt i tre enheder – Frikorps Danmark, Division Nordland og Division Wiking – og blev indsat adskillige steder på Østfronten. På billedet ses en kampvognsbesætning fra Division Wiking, der gør holdt i nærheden af byen Maikop i det sydøstlige Rusland nær Kaukasus. I baggrunden vælder røg mod himlen fra brændende oliekluder. Området var rigt på olieforekomster og særligt af den grund et attraktivt mål. I efteråret 1942 gik den tyske offensiv i stå i det hjergrige Kaukasus – det længste Det tredje Rige og danske frivillige nåede ind på sovjetisk territorium (Foto: J. Petersen, Privatsamling).

den. Alt, lige fra kulde og fugt til malaria og sult, kunne give fatale problemer. Under Frikorps Danmarks første indsats i den såkaldte Demjansk-kegel, var det særligt fugt og en malaria-lignende sygdom kaldet sumpfeber, der udgjorde de alvorlige fjender. De danske frivillige boede i jordbunkers, der var gravet ned i terrænet for at give beskyttelse mod det sovjetiske artilleri. En frivillig husker sit hjem fra tiden i Demjansk: »Vi lå tre mand sammen i en bunker, der ikke var så høj, at vi kunne ligge på siden og sove. Det var en såkaldt kampstand, hvis eneste åbning vendte ud mod Ivan [øgenavn for de sovjetiske soldater]. Vi kunne ikke grave os ned i jorden, thi den var så

fugtig, når vi stod og talte sammen et kort stykke tid på samme sted, sank vi (...) I den tid jeg lå i den stilling, var jeg aldrig tør over hele kroppen på en gang«.

Myg og lus var andre plager, der bidrog til en elendig hygiejne. En tidlige dansk frontsøster fortalte, hvordan de på lazarettet fik de sårede SS-soldater »frisk ind med lus. De hang på dem i tykke kager, altså alle steder, hvor der var hår, over det hele«.¹¹ I den skyttegravslignende krig, de danske frivillige hurtigt kom til at deltage i, var granatchok endvidere en udbredt lidelse.

Men syntes man ikke om forholdene, så kunne man desværre ikke bare

smække med døren og gå. De fleste danskere havde meldt sig for krigstid og var bundet af deres kontrakter. Flere forsøgte at desertere – sandsynligvis mere end 100 – og et ukendt antal måtte bøde med livet for deres faneflugt. Henrettelse blev den almindelige straf i den sammenhæng. Disciplinen i Waffen SS var streng og udviklede sig i hele den tyske krigsmaskine til det ekstreme på Østfronten. Under 1. Verdenskrig henrettede den tyske hær 48 af sine egne soldater, under 2. Verdenskrig mindst 20.000.¹²

De danske frivillige udgjorde ved hvervetidspunktet på mange måder et bredt udsnit af den danske befolkning. På et punkt var de dog anderledes. Flertallet var nazister. Omkring halvdelen af de danske Waffen SS-frivillige var medlemmer af det danske nazistparti DNSAP, mens det anslås, at hen ved yderligere 25% havde en klar nazistisk overbevisning.¹³ De fleste var allerede nazistisk orienterede på hvervetidspunktet, men de kom til at opleve ideologien på en anderledes kontant måde efter tjenestens begyndelse.

Et centralt element i de danske frivilliges historie, er netop den ideologiske skoling, de blev udsat for, og de ideologiske rammer de tjente indenfor. Nazismen var allestedsnærværende og satte sit præg på alt fra træning, henover indsats til fritid. Danske Waffen SS'ere fik ideologiske forelæsninger, læste propaganda, sang nazistiske sange osv. Militære ordrer var ofte ideologisk begrundede, man lærte at fjenden bestod af »undermennesker« og nazismen udgjorde altid en gyldig legitimering, der kunne flettes ind i alverdens sammenhænge – som f.eks. i bajonettræningen, der ifølge en dansker i Division Wiking kunne foregå på papskiver, der forestillede jøder.

Men tænkte og handlede alle ideologisk i det øjeblik de blev konfronteret med dagligdagen som Waffen SS-sol-

dat på Østfronten? Hvordan forholdt de frivillige sig til de rammer, den politiske skoling, de barske levevilkår og den ekstreme disciplin tilsammen skabte?

Der er flere teorier, der søger at forklare sammenhængen mellem udryddelseskrig, individ og samfund, og deres betoning af netop ideologien som betydende faktor, er meget forskellig. Vi tager i det følgende udgangspunkt i en tese, hvor nazismen tildeles ringe indflydelse. Zygmunt Baumans holocaust-teori sætter det moderne samfunds karakter og egenskaber i fokus og nedvurderer derved ideologiens indvirken på individets handlinger.

Holocaust – et barn af moderniteten?

Sociologen Zygmunt Bauman hører ikke til de forskere, der søger at bortforklare holocaust som en *freak incident* – et uheldigt fejltrin, vi nu heldigvis har lagt bag os. Tværtimod bærer vores moderne bureaukratiske samfundsstruktur hovedansvaret for, at et industrialiseret folkemord som holocaust kunne finde sted.¹⁴ Bauman opstiller en strukturalistisk forklaringsmodel, ifølge hvilken holocaust blev muliggjort af »civilisationen«, det vestlige samfund, vi ellers først og fremmest forbinder med velfærd og opretholdelse af menneskerettigheder. Verdenshistoriens måske mest uhyggelige hændelse bliver derved et produkt af vores egen vesteuropæiske retsstat. Ifølge Bauman er holocaust kendetegnet ved at bestå af normale delelementer. At etablere kz-lejre, at konstruere gaskamre, at dirigere jødetransporter ad europæiske jernbaner, var processer af en karakter, der passede til det bureaukratiserede samfunds struktur. Holocaust var ikke ude af takt med det moderne samfunds rationalitet. Hele processen hen imod udryddelsen var

Figur 3. Adolf Eichmann (1906-1962) fotograferet i Jerusalem juni 1961, under retssagen imod ham. Under krigen spillede Eichmann en central rolle i administrationen af »Endlösung« og var fra og med 1941 ansvarlig for organiseringen af de massetransporter, der bragte jøder til udryddelseslejrene. Efter krigen flygtede han fra en amerikansk fangelejr til Argentina, hvor han i 1960 blev pågrebet af israelske hemmelige agenter. Han blev dømt til døden i 1961 og henrettet året efter. Eichmann er blevet beskrevet som en mønsterbureaukrat, der angiveligt »personligt ikke havde noget imod jøder«, men blot loyalt udførte rigets politik. Bauman kunne næppe have valgt et bedre billede til illustration af sin tese om bureaukrati og afstand. Eichmann ses refererende til en grafisk illustration af kommandostrukturen i Det tredje Rige – det uoverskuelige bureaukrati, hvori han ifølge sit eget forsvar blot var en forvalter, der rettede sig efter autoriteterne og udførte sit job (Nordfoto).

angiveligt så rationaliseret – så normaliseret – at selv ofrene samarbejdede.¹⁵

Bauman beskriver bureaukratiet som en afgørende faktor i det moderne samfund. For Bauman var grundstammen i Det tredje Rige et bureaukrati, der i sidste instans var ansvarligt for, at udryddelsen kunne gennemføres. Holocaust var med Baumans ord et produkt af bureaukratiske rutineprocedurer.¹⁶

Set i relation til debatten om nazisme og individ, er det særligt interessant ved Baumans indfaldsvinkel, at

den i vid udstrækning »frikender« individet. Det er samfundets struktur, der spiller den afgørende rolle. Bureaukratiet og den afstand, det skaber mellem forvalterne og de berørte – i dette tilfælde ofrene – er en af hovedårsagerne. Hverken embedsmændene eller for den sags skyld flertallet af de tyske borgere, fik blod på hænderne. At jøderne skulle udryddes var for de fleste en uvirkelig abstraktion og bl.a. derfor begreb de aldrig realiteterne: Hvad nazismen og Det tredje Rige førte med sig i praksis. Manglende kon-

takt til ofrene og mordene var afgørende og en gennemført nazificering, en generel antisemitisk holdning hos det tyske folk, var dermed ikke nødvendig. Særligt to elementer i den bureaukratiske administration bidrager til skabelsen af både fysisk og åndelig afstand. For det første hjælper det, hvis volden er beordret af en autoritet – bureaukratiet fungerer hierarkisk, og en forvalter behøver kun at føle ansvar for sit eget lille område. For det andet vil tiltagene til vold blive rutinearbejde – bureaukratiet oparbejder traditioner og rutineprocedurer, hvorved konsekvenser fremstår mere abstrakte og mindre nærværende. Resultatet bliver at målet for statens handlinger dehumaniseres inden for det bureaukratiske system.¹⁷

På den led bliver bureaukratiet den ideelle struktur, hvis man søger at overvinde, hvad filosofen Hannah Arendt kalder »den dyriske medfølelse« der opstår i kontakten mellem mennesker. Inden for den bureaukratiske kontekst kan forvalteren lettere holde sig upåvirket af eventuelle ubehagelige resultater af sit arbejde. Det helt afgørende er afstanden til klienterne og i denne sammenhæng afstanden til ofrene. Bureaukraten bliver ikke personligt konfronteret med frugten af sit arbejde. Bauman formulerer det således, at forvalteren skal mediere (formidle) handling. Han/hun befinder sig mellem en højere autoritet, og den, der udfører det egentlige arbejde – afstanden opretholdes.¹⁸ Dette forhold er givet af det hierarkiske system i bureaukratiet. En embedsmand kan ikke overtage en lavere stående embedsmands funktioner.¹⁹

Baumans teori i praksis – bureaukrater og danske SS-mænd

Bauman beskriver på fascinerende vis en række relationer mellem holocaust og det moderne samfund og illustrerer,

hvordan beslutningsprocesser kunne foregå i Det tredje Rige. Alligevel er det svært umiddelbart at benytte Baumans teori på de danske østfrontfrivillige pga. hans fokus på bureaukratiet og den deraf følgende afstand.²⁰ Problemet er det allerede omtalte forhold, at østfrontssoldaterne ofte netop *ikke* kunne opretholde afstand til udryddelseskrigen. De danske frivillige befandt sig måske nok indenfor et hierarkisk system, men der var i deres soldatergerning ikke tale om at mediere handling, de skulle derimod selv udføre de egentlige opgaver. På visse grupper af forvaltere har Baumans analyser en klar relevans. Et illustrativt eksempel er den daværende chef for de tyske rigsbaners 33. kontor, der optræder i Claude Lanzmanns dokumentarfilm *Shoah*. Denne chef havde ansvaret for alle de særtog til koncentrationslejrene, der skulle passes ind i de overbebyrdede køreplaner. Han forlod angiveligt aldrig sit kontor og så aldrig selv de tog, hvis køretider han var ansvarlig for. Hvorledes særtogene adskilte sig fra de ordinære tog, forklarede han således: »Alle og enhver kunne rejse med de ordinære tog, man skulle bare løse billet. Et særtog [særtog] kræver særlig bestilling – det afgår kun efter bestilling – og i så tilfælde betaler folk efter gruppentarif«.²¹

Et typisk eksempel på hvorledes et uhyggeligt hverv, kan gøres til en rent teknisk opgave.²² At koordinere arbejdet kunne uden tvivl være vanskeligt – tognettet var givetvis ofte overbebyrdet – men det var rutinearbejde, der foregik fra en kontorstol. Afstanden til ofrene var stor.

En kontroversiel beslutning taget i efteråret 1941 af danske politikere i den hjemlige samarbejdsregering kan ses i samme lys. Man valgte således at forære Frikorps Danmark 190 opklodsede danske militærkøretøjer – lastbiler, personbiler og motorcykler.²³ Motivet skal naturligvis søges i en hjemlig

samarbejdspolitisk kontekst, men uagtet dette, var der tale om meget kontant støtte til den tyske udryddelseskrig på Østfronten. At sidde i sikker afstand fra slagmarkerne i øst, har givetvis lettet en gennemførelse af et sådant forehavende.

Skal man finde lignende illustrationer af Baumans tese blandt de danske SS-soldater, bliver det blandt det fåtal, der havnede i kontorfunktioner, som f.eks. dem der skulle censurere feltpost. Noget tilsvarende kan man måske også tale om under den tidlige uddannelse, hvor alt endnu var teori. Meget af den ideologiske påvirkning, som de frivillige mærkede, havde naturligvis en anderledes abstrakt karakter i klasselokalet end ved fronten. På den baggrund kan man antage, at det var lettere at overbevise eleverne på kasernen, mens de såkaldte mindreværdige racer og metoderne, man tog i brug overfor dem, stadig var på behørig afstand. En dansk SS-aspirant der var under uddannelse på en SS-forskole i Sennheim, er måske et eksempel på dette. Af hans foredragsnoter og dagbogsoptegninger fremgår det tydeligt, hvordan han lod sig overbevise af den intensive ideologiske skoling.²⁴ Han noterer hvordan raceforurening var skyld i Frankrigs fald, samt hvorledes et stigende antal jøder i Danmark forårsagede nationens tilbagegang til småstatsstatus. Forevisningen af den nazistiske film *Jüd Süß*, gik heller ikke tabt på den danske elev. Denne film fra 1940 omhandlede en jødisk finansrådgiver og skatteopkræver ved et fyrstehof i 1700-tallets Tyskland. Personificeret i Hr. Süß portrætteredes den jødiske race som uærlig og pengegrisk, mens den frastødende Süß endvidere gjorde seksuelle tilnærmelser til ariske kvinder. Den danske Sennheimkursist skrev: »En gribende film, som gik ud på, hvordan jøden mishandler dem som er imod, både åndelig og kultu-

relt. Men vi så også, hvordan folkene gjorde det af med ham til sidst ved at hænge ham«.

Som det senere vil blive vist, var det dog ofte allerede under træningsophold at de frivillige blev konfronteret med behandlingen af »undermenne-skene« i Det tredje Rige. F.eks. oplevede de brugen af slavearbejdere. Alligevel blev afstanden til »ofrene« under alle omstændigheder mindre, når de frivillige forlod kasernen. Selvom de danske Waffen SS-soldaters opgaver normalt ikke var rettet direkte mod jøder og civile, så var realiteterne på Østfronten en noget anden end på det 33. tyske jernbanekontor. Den egentlige kontakt med krigen var her anderledes anmassende og nærværende. At flere millioner tyskere gjorde tjeneste på Østfronten er da også et problem i forhold til Baumans teori, ikke mindst fordi tusinder af disse soldater, ofte fra almindelige værnemagtsenheder, deltog i massakrer, plyndringer og gengældelsesaktioner.²⁵

Det bliver ikke bedre af, at man kan stille spørgsmålstejn ved hele Baumans teoretiske grundlag: At Det tredje Rige byggede på et veludviklet bureaukrati. Som illustreret af megen forskning virker det på mange måder mere reelt at beskrive strukturen i Hitlers Tyskland som polykratisk. Et uital af institutioner blev etableret, uden en klar definering af ressortområder. Resultatet blev et virvar af interne magtkampe, hvor institutioner og forvaltere selv blev *policy makers*, der i adfærd ligger endog meget langt fra de tilsvarende i den Weberske bureaukratimodel, hvor arbejds- og ansvarsdelingen er gennemført til det sidste. Der findes mange eksempler på den opportunistiske og kreative forvaltertype der søgte at udnytte de polykratiske strukturer til egen fordel. Frans Rademacher, der arbejdede i Berlin i Udenrigsministeriets *Abteilung Deutschland* med ansvar for jø-

disk politik, er et illustrativt eksempel. Rademacher var i høj grad med til at skabe sine arbejdsopgaver selv og udarbejdede på eget initiativ den berømte Madagaskarplan, der bestod i et gigantisk deportationsprojekt, hvor alle Europas jøder skulle flyttes til Madagaskar. En plan der var forelagt Hitler og længe opretholdt sin aktualitet. Rademacher søgte selv at udvide sin indflydelse og viste stort initiativ samt betydelig kreativitet i sin arbejdsproces.²⁶

I det følgende er det dog først og fremmest et andet aspekt af Baumans analyse, som skal problematiseres. Hans udlægning af *afstand* som en nødvendighed for, at man kunne umenneskeliggøre ofrene i tilstrækkelig grad til at gennemføre holocaust. Centralt i denne sammenhæng står Baumans benyttelse af Stanley Milgrams berømte forsøg om adlydelsen af autoriteter, hvor en række tilfældige personer blev sat til at uddele op til dødelige elektrisk stød til andre angivelige forsøgspersoner.²⁷ Her skal forsøget, sammen med eksempler omhandlende danske frivillige, benyttes til at vise hvorledes afstand *ikke* er nødvendig for at umenneskeliggøre mennesker. Derefter vil vejen være banet for at se nærmere på andre faktorer, der kan fremme umenneskeliggørelse og være nyttige værktøjer i gennemførelsen af folkemord. Først og fremmest den ideologiske overbevisning.

Afstand og folkemord

Milgrams forsøg

De fleste kender sikkert Stanley Milgrams forsøgsoptilling fra en række skræmmende filmede sekvenser, hvor man ser forsøgspersoner give stød til angivelige sagesløse, hver gang de sva-

rer forkert på forskellige spørgsmål. I sin grundlæggende form deltog en lærer, en elev samt en forsøgsleder i Milgrams forsøg. Eleven skulle besvare en række simple spørgsmål og læreren skulle give stød, af stigende strømstyrke, hver gang eleven svarede forkert. Forsøgslederen – autoriteten – opfordrede læreren til at fortsætte, selv når eleven begyndte at skriges voldsomt af smerte. I virkeligheden blev der aldrig uddelt egentlige stød – det var læreren, der var forsøgspersonen, mens elev og forsøgsleder var skuespillere.

I mere end 30 forsøg med varierende opstillinger viser Milgram bl.a., hvorledes det bliver nemmere at udføre voldshandlinger jo længere offeret fjernes fra beslutningstageren. Det er netop denne pointe Bauman hæfter sig ved – men måske er det ikke den primære lære vi kan drage af Milgrams forsøg? Bauman citerer Milgram for, at kun 30% fuldførte i den forsøgsoptilling, hvor der er kropskontakt mellem læreren, der aktiverede de elektriske stød og eleven, der modtog dem. Kun 30%? Det virker mere oplagt at konstatere at *hele* 30% fuldførte forsøget, mens yderligere 27,5% i øvrigt fortsatte med at give eleven stød mellem 2 og 12 gange *efter* at denne tydeligt havde nægtet at deltage yderligere. På den led viser Milgrams forsøg vel først og fremmest, hvordan individer er villige til at påføre andre skade, trods netop nærheden. I standardudgaven af forsøget er eleven placeret i rummet ved siden af forsøgspersonen og skrigene høres tydeligt. En situation, man på ingen måde kan sammenligne med den »fjerne« forvalters. Den tidligere omtalte rigsbaneembedsmand så ikke engang de tog han administrerede. I Milgrams forsøg, hvor eleven kan høres, vælger 62,5% at fuldføre – dvs. de fortsatte med at give stød, endog efter at der pludseligt indtræder stilhed fra rummet ved siden af, hvilket resulter-

Figur 4. En hængt partisan er her fotograferet i det sydlige Rusland af en dansk officer fra Division Wiking. De danske frivillige fik ved Østfronten ved flere lejligheder udryddelseskrigens realiteter ind på livet. Måske oplevede man henrettelser, måske så man en jødetransport, en koncentrationslejr eller en massegrav og måske deltog man selv i overgreb. Mulighederne var mangfoldige (Foto: Rigsarkivet).

rer i, at flere tror, at eleven har mistet livet. Sagt med andre ord – Milgrams forsøg illustrerer, at afstand ikke er nødvendig for at gøre almindelige mennesker til bøddler.

Dette faktum bakkedes op af andre undersøgelser, bl.a. af de såkaldte einsatzgrupper, der fulgte i hælene på frontsoldaterne under angrebet på Sovjetunionen. Disse 4 enheder, der bestod af omkring 3.000 mand hver, nåede med hjælp fra diverse andre mindre frontenheder at dræbe mindst 900.000 mænd, kvinder og børn.²⁸ Det foregik i reglen ved henrettelser med gevær, maskinpistol eller revolver. Ganske rigtigt skabte disse metoder psyki-

ske problemer for mandskabet og for lederne, der i kortere eller længere perioder måtte trækkes bort fra tjenesten for at rekreere. Tilsyneladende var den manglende afstand et problem – der dog ikke var stort nok til at stoppe drabene! Med udryddelseslejrenes opkomst blev drabsmetoderne effektiviseret. Observationer fra koncentrationslejrene illustrerer dog det samme – hvorledes den manglende afstand til ofrene kunne være et problem, der trods alt ikke var uovervindeligt. Kommandanten for lejren i Auschwitz, Rudolf Höss, beskriver i sine memoirer flere gange, hvordan han kunne blive grebet af »dyrisk medfølelse« i forhold til lejrens indsatte. Det samme gjaldt hans folk. Flere ubehagelige situationer opstod, ikke mindst ved togramperne, hvor jøderne skulle opdeles i arbejdsdygtige, og dem der afgik direkte til gasning. Også ved selve gaskamrene opstod der af og til problemer: »Jeg kan også huske, en kvinde der prøvede at kaste sine børn ud af gaskammeret, præcis som døren lukkede. Grædende råbte hun 'lad i det mindste mine dyrebare børn leve'. Der var mange sådanne rystende scener, der berørte alle, der oplevede dem«.²⁹ Höss fortæller videre, hvorledes han mistede glæden ved sit arbejde, da gasningerne for alvor gik i gang. Alligevel ændrede det aldrig praksis, arbejdet blev udført.

Danskerne og mødet med krigen

De samme mekanismer ser man træde i kraft hos de danske frivillige. Ingen tvivl om at den egentlige kontakt med fjenden kunne aktivere en »dyrisk medfølelse«. Dette kunne resultere i en form for venskab med de lokale, og måske skabe problemer i forhold til den enkelte soldats krigsindsats og selvforståelse som SS-mand.

Det skete f.eks. ved flere lejligheder, at danske frivillige blev indkvarteret hos civile, og her kom de tæt ind på li-

vet af lokalbefolkningen. En soldat fra Frikorps Danmark fortæller i sin dagbog, hvordan dette kunne påvirke. I vinteren 1942-43 boede han hos en familie nær Velikie Luki i Rusland, og under et luftangreb mistede konen i huset nogle nære familiemedlemmer. Hun blev »fuldstændig fra den«, og den danske frikorpssoldat måtte forsøge at trøste hende.³⁰ Juleaften spiste denne soldat og et par kammerater endog julemiddag med familien; det var danskerne, der gav. Da de kort efter forlod byen, tog de afsked med indbyggerne, hvoraf flere græd. »De var glade for os danske«, noterer denne frivillige, der afgjort følte en hvis sympati for disse mennesker.³¹ Denne tendens til medfølelse og forståelse stemte på ingen måde overens med den nazistiske propaganda, og korresponderede ikke med den uddannelse, de frivillige havde modtaget. Dette kunne give anledning til problemer, som når den netop citerede soldat lod sig forarge over nedskydningen af en russisk krigsfange. Årsagen var, at en af hans kolleger i frikorpset på egen hånd havde henrettet en fange, der havde stjålet cigaretter. En handling der ellers ikke burde ophidse en ægte nazist. Den skuffede dansker konstaterer indlevende i sin dagbog: »Hvis jeg havde været krigsfange, havde jeg vel også stjålet cigaretter, hvis lejligheden tilbød sig«. ³² Forståelsen for udryddelseskrigen træder således i baggrunden, og menneskelige sympatier tager over.

Der behøvede ikke engang at opstå venskaber eller gode relationer, for at kontakt med de angivelige »slaver og undermennesker« kunne være problematisk for de danske soldater. Således var der flere, der havde det svært ved at blive konfronteret med den nazistiske antisemitisme i praksis. Vel og mærke selvom de måske var medlem af DNSAP. Selv sporadisk kontakt med fange- og koncentrationslejre kunne betyde ubehag. En dansk menig

der var tilknyttet en sanitetsafdeling i Polen, var stationeret nær en koncentrationslejr. I et brev til sin kone skriver han om sin første nat på vagt: »Det kunne have været en dejlig nat, men stemningen holdtes borte af uhyggen omkring fangelejren«. En anden frivillig lå ved Oranienburg og glædede sig over, at han ikke gjorde tjeneste i den nærliggende koncentrationslejr: »den har vi heldigvis ikke noget at gøre med«, skrev han hjem.³³ Situationer som disse kunne give anledning til dilemmaer, eksemplificeret ved en anden danskers møde med, hvad han beskrev som »en filial af tyskernes senere så berygtede jødelejr, forresten den eneste jeg i mit liv har set af den art, og jeg kan ikke nægte at det gjorde mig ondt for disse mennesker, personlig er jeg imod jøder, da de efter min mening er en slags snyltere på de nationer der huser dem; men jeg er absolut imod den behandling, som tyskerne gav dem, man kan nu ikke først afkræfte et menneske ved sult og bagefter slå dem halvt eller helt fordærvet, fordi de ikke kan arbejde, det ville efter mit skøn være mere humant om tyskerne straks havde skudt dem. Den måde disse mennesker blev mishandlet på, kan ikke tilgives dem der gjorde det«. ³⁴ Der er tale om en erindring, men også samtidige kilder beretter samme historie. Den tidligere nævnte dagbogsskriver oplever, hvordan nogle jødiske arbejdere ved de frivilliges kaserne i Treskau i Polen, får tæsk af en tysk soldat, og noterer at selvom han ikke kan lide jøder, så syntes han »ikke, at de skal udsættes for mishandling af en skide Sturmman«. ³⁵

Manglende afstand til ofrene kunne altså udgøre et problem, præcis som Bauman anfører det. Hvorledes dette ikke behøvede at være tilfældet, finder man dog også talrige eksempler på i de danske frivilliges handlinger og tanker. En dansk kompagnichef drog således en anden lære af, hvad han oplevede

ved kasernen i Treskau. I et brev fra Polen skrev han: »Jeg har jo set mange ting og kan jeg ikke andet, så kan jeg dog holde et mægtigt foredrag om, hvordan at jøderne skal behandles«. ³⁶

En menig i Division Wiking skrev i efteråret 1942 hjem og havde tilsyneladende gjort lignende erfaringer: »Du kan slet ikke tænke dig, hvor det er rart at se en jøde arbejde, altså ikke med pengesedler, derimod med hakke og skovl, jeg skal dog indrømme, at det koster os stort besvær at få dem det lært, men lært får de det, og det er det vigtigste, og de danske jøder vil også lære det, det garanterer jeg for (...) når vi engang vender hjem, er vi så dygtige læremestre, at selv den mest dumme og mest dovne jøde af os kan lære at blive en helt flink arbejder, de kan endog drive det så vidt, at de selv kan fremstille de stjerner de skal have på«. ³⁷

De ovenfor anførte eksempler antyder samlet, at der findes en sammenhæng mellem de danske frivilliges ideologiske refleksioner og deres kontakt med Det tredje Riges fjender. Nogle følte ubehag ved oplevelsen af overgreb, ofte selvom de stod ved deres nazistiske overbevisning, mens andre fast forankret i nazismen glædede sig over behandlingen af »jøder og slaver«. Begge parter forholdt sig tilsyneladende til det ideologiske aspekt af det, de oplevede. I forhold til faktoren *afstand* bliver analysen af Milgrams forsøg bekræftet. Manglende afstand kunne udgøre et problem, der dog på ingen måde var uoverkommeligt. En vigtig observation er det, at ideologisk overbevisning tilsyneladende kunne eliminere »den dyriske medfølelse« hos nogle frivillige.

Det er netop her, at historikeren Daniel Goldhagen tager sit udgangspunkt; ved ideologi som afgørende for umenneskeliggørelse. En forklaringsmodel hvor antisemitisme, fremfor afstand og bureaukrati, spiller hovedrollen.

Ideologiske reaktioner?

En særlig antisemitisme

I 1996 udkom Daniel J. Goldhagens bog *Hitlers willing executioners – ordinary Germans and the Holocaust*. Værket skabte en del debat, først og fremmest på grund af Goldhagens hovedtese, der anfører, hvorledes der hos den gennemsnitlige tysker havde udviklet sig en særlig form for antisemitisme, der betød at han/hun rent faktisk mente, at jøderne skulle udryddes. Med baggrund i et allerede særligt veludviklet tysk jødehad, nåede man ifølge Goldhagen en form for konsensus, der betød, at almindelige tyskere i 1939 var klar til at igangsætte en udryddelse. ³⁸ I sin analyse af en tysk politibataljons opførsel, af forholdene i arbejdslejre for jøder, samt af de såkaldte dødsmarscher, ³⁹ mener Goldhagen at finde bevis for, hvorledes denne antisemitisme fungerede i praksis. Tyskerne var villige bødler: »Tyskland var under den nazistiske periode beboet af mennesker animeret af forestillinger om jøder, der gjorde dem til villige samtykkende bødler«. ⁴⁰ Denne holdning opstod ifølge Goldhagen på baggrund af en bevidsthedsmæssig revolution, der vendte processer som havde formet Europa gennem århundreder.

Mange mener, at Goldhagen har været for ambitiøs i sine konklusioner, og i 1996 blev han udsat for et veritabelt (tysk) akademisk modangreb. Hans monokausale model blev voldsomt kritiseret for at være deterministisk, og Goldhagen beskyldtes for arrogance og manglende videnskabelighed. ⁴¹ En styrke ved hans indfaldsvinkel er dog forklaringspotentialen i forhold til de almindelige menneskers nærkontakt med og deltagelse i udryddelserne. Strukturalister har haft svært ved at indfange dette forhold. I sin kritik kunne den tyske historiker Hans Mommsen f.eks. ikke »formulere

Der er intet smukkere end at se en Moder med et Barn paa Armen, og intet ærværdigere end en Moder blandt mange Børn.

J. W. v. Goethe

Figur 5. Den nazistiske »racelære« som den bl.a. blev formidlet til de danske frivillige. Forbilledet var det såkaldte ariske menneske, der i propagandaen ofte blev fremstillet som bonde med en særlig åndelig tilknytning til jorden. Illustrationen stammer fra »SS hæftet« (december 1944), en publikation der blev uddelt til de danske frivillige. En norsk Waffen SS-officersaspirant var blandt dem, der direkte oplevede betydningen af illustrationens skriftlige formaning, da han af sin overordnede blev beordret til at afbryde sin forlovelse med en kvinde i Norge, da denne var af same-slægt.

et svar på den udfordring Goldhagen præsenterede, angående gerningsmændenes motiver«. ⁴² Problemet er at analysere af strukturer i sig selv ikke afslører, hvad individer tænker og hvad Goldhagen søger er netop gerningsmændenes mentalitet.

Politiske soldater

Undersøgelsen af de danske Waffen SS-frivillige afslører det formålstjenlige i at fokusere på de involveredes tanker og selvpfattelse. Nazismen spillede en så central rolle i de frivilliges tilværelse, at alle tilsyneladende måtte forholde sig til det ideologiske element – det fremgår af deres breve og dagbøger. Nazismen fungerede som motivering og legitimering for mange.

En særligt ubehagelig dagbogsoptegnelse af en dansk SS-soldat kan ses som et direkte eksempel på den kobling mellem udryddelse og antisemitisme, som Goldhagen beskriver. Den pågældende dansker er på vej ind i Demjansk-kedlen og beretter om et møde et sted på ruten: *»En jøde i en fedtet kaftan kommer for at tigge brød, et par kammerater får fat i ham og trækker ham om bag ved bygningen, og et øjeblik efter er hans liv ophørt. Jøder er der ikke plads til i det nye Europa, dertil har de bragt for megen nød og elendighed over det europæiske folk«*. ⁴³

Goldhagen selv fremhæver godt nok danskerne som et ikke-antisemitisk folk, der behandlede deres jøder ordentligt. Med en enkelt henvisning til redningsaktionerne i oktober 1943, mener han derved at have styrket sin tese om den særlige tyske opførsel. ⁴⁴

Der er dog rigeligt med eksempler på antisemitiske tilkendegivelser blandt de danske frivillige. Få har dog et så rendyrket jødisk fokus, som det er tilfældet i C.F. von Schalburgs breve. Hos denne, den anden chef for Frikorps Danmark, smeltede *»idé og sværd«* sammen, som det formuleredes

i en SS-pjeceartikel om *»Den politiske soldat«*. Særligt antisemitismen var central for von Schalburg. I november 1941 skriver han hjem fra Østfronten, få måneder inde i felttoget mod Sovjetunionen: *»Vi kæmper i dag mod jøderne, som tog husene og kirkerne og brødet fra russerne og vilde gøre det samme i Danmark og Tyskland og Finland. De vilde rive vort Dannebrog itu og slå kongen ihjel. De danske, der ikke er bange, kæmper her og er lige så tapre som tyskerne, der er vore venner, og hvis store fører Adolf Hitler har reddet os alle for de røde jøders myrderi«*. ⁴⁵ von Schalburg var fanatisk nazist, og at dømme efter hans breve var hans kampvilje især båret oppe af et utroligt had til jøder. Blandt danske nazister og østfrontsfrivillige var han samtidig den mest ansete og hædrede *frontkæmper* ikke mindst efter hans død, hvor der nærmest udviklede sig en døde kult omkring hans person.

Men også hos mange andre danske SS-frivillige finder man udtalte nazistiske, ofte antisemitiske, tilbøjeligheder. En dansker, der gjorde tjeneste i en SS-sanitetsafdeling, giver i et brev et særligt følelsesladet eksempel på dette. Han er i juni 1943 på vej gennem Polen i et tog, der pludseligt standes og gennemgås af toldere: *»De frasorterer, en jøde sandsynligvis. Han har trods forbud og forskellig kontrol fået købt en masse rare ting, som kan sælges med astronomisk fortjeneste. Hans betænkelighed er vakt nu han står for lovens vogters strenge ansigt. Jeg tror han vil sælge billigt lige nu. Han har nu sin søndag besat og af mit ganske hjerte ønsker jeg, han får efter fortjeneste«*. ⁴⁶

Det lader til at særligt Waffen SS-officererne tog nazismen til sig, hvilket bl.a. må tilskrives den intensive ideologiske skoling, de blev udsat for på SS-junkerskolen i Bad Tölz. De fleste af de danskere, der blev officerer i SS, gik på denne skole, og flere af de danske junkere klarede sig tilsyneladende

godt, f.eks. i faget Verdensanskuelse, der var et af de vigtigste for at bestå eksamen. Den intellektuelle indfaldsvinkel, der var i officersuddannelsen, afspejler sig i de danske officerers lyst til at *skrive* om ideologien. Hos en række menige brevskrivere består det nazistiske af og til »blot« i slagord som »Dansk front« eller »Død over jøderne«, mens de højtuddannede kastede sig ud i længere udredninger. Budskabet var dog det samme (og havde ikke nødvendigvis et akademisk præg). En dansk SS-junker skriver i efteråret 1943 hjem og glæder sig over tiltagene mod de danske jøder: *»Forresten glæder det mig, at man nu endelig er ved at tage sig af jøderne derhjemme, det er også på tide, at disse skadedyr bliver krævet til regnskab, ja de får det ikke morsomt, når germanerne engang kommer hjem for 'bestandigt', så tror jeg 'stuen' bliver fejlet grundigt ud, og det siger ikke så lidt!«*.⁴⁷

Tilkendegivelser som ovenstående står på ingen måde alene. Med henved 1.500 feltpostbreve, en række dagbøger og interviews som grundlag, kan det dog ikke godtgøres, at de frivillige havde et rent antisemitisk fokus. Det var nazismen i sin helhed, der inspirerede. Dette afsløres ved at analysere individets motiver, som Goldhagen gør det. Men hans tese problematiseres på flere måder i mødet med de danske frivillige. Den ideologiske ovebevisning hos mange danske SS-mænd antyder, at (strukturer som) SS og Østfronten havde en betydning for deres adfærd. Selv om flertallet var nazister, da de gik ind i Waffen SS, havde de ikke en tysk kulturarv med sig – alligevel blev flere politiske, og dermed antisemitiske, soldater. Man behøvede således ikke at være tysker for at fungere i udryddelseskrigen på Østfronten.

Endvidere passer en entydig motivanalyse, som Goldhagens, ikke på den østfrontssituation, som historien om danskerne i Waffen SS afslører. Fordi

såvel som det kan konstateres, at alle måtte forholde sig til nazismen, så er det tydeligt, at ikke alle blev de politiske soldater, som man ønskede det i SS. Nogle fandt ikke, hvad de søgte eller havde håbet på i soldatertjenesten, og flere af disse kunne være skeptisk indstillet i ideologisk henseende.

SS-skeptikere

En gruppe blandt de danske SS-frivillige fandt sig aldrig rigtigt til rette i Waffen SS. Måske kunne man ikke tilpasse sig de autoritære rammer, måske chokeredes man over de forhold, man mødte ved fronten. Nogle havde svært ved at klare strabadserne, andre reagerede på krigens karakter og brutalitet, f.eks. behandlingen af civilbefolkning og jøder. Eksempler på sidstnævnte er allerede fremført. Hvordan det kunne udarte sig, ser man hos nogle frivillige; de blev ikke styrket i deres nazistiske tro i SS, måske endog tvært om. Her illustreret ved en dansk nazist, der var træt af problemerne i Waffen SS. Skepsis og afstandtagen er et løbende kendetegn i hans skrivelser, og i 1943 noterer han i sin dagbog: *»der er nok ikke megen nationalsocialisme tilbage hos os, når vi engang kommer hjem«*.⁴⁸

En gruppe danske frivillige fik en svær tid i Waffen SS, både i åndelig og fysisk henseende. Det er nok tvivlsomt, at mange skulle have draget samme håndfaste konklusion, som den ovenfor citerede soldat, men det er tydeligt, at ikke alle var drevet af en konsekvent nazistisk indstilling. Meget tyder på at ideologien kunne være en redningsplanke for mange, forstået således at i pressede situationer, hvor tvivlen pludseligt meldte sig, kunne man finde mening via nazismen. En dansk frivillig mistede sin bror, hvem han tjente sammen med i Waffen SS og legitimerede hans død retrospektivt i et brev til moderen: *»X døde som en*

Figur 6. Illustrationen viser en forside fra det danske nazistiske tidsskrift »Jul i Norden« (1944). Billedet eksemplificerer det ofte benyttede forsøg på at drage paralleller mellem den nazistiske kamp og nordisk mytologi. Tidsskriftet indeholdt meget stof om krigen på Østfronten, og der blev skrevet og digtet om de danske frivillige i nationalsocialistiske vendinger.

*helt og SS soldat, SA-mand for det storgermanske rige i kamp mod bolschevismen».*⁴⁹ I det barske øjeblik søger den frivillige tilflugt i nazismen. Alligevel har vi snarere at gøre med en forvirret og sørgmodig frontkæmper end en overbevist politisk soldat.

Autoritet og disciplin

Der er med andre ord også brug for ikke-ideologiske forklaringsmodeller. I det følgende skal der kort peges på to alternative årsager til, at danske frivillige passede deres tjeneste. Den ene er allerede berørt, idet det drejer sig om de autoritære rammer, de frivillige arbejdede indenfor. Den anden er kammeratskabet, det sammenhold, der opstod de frivillige imellem.

Som illustreret ved Stanley Milgrams forsøg er det muligt, at få mennesker til at parere ordre når blot en autoritet udsteder dem. På samme måde kan det tænkes, at det militære hierarki og den forcerede disciplin i Waffen SS og på Østfronten i sig selv var nok til at motivere de danske soldater. Officererne spillede en central rolle, og via deres autoritet og eventuelle karismatiske egenskaber kunne de holde orden. von Schalburg er et godt eksempel på en sådan officer, men som allerede antydnet var hans lederstil stærkt ideologisk farvet. Nazisme og autoritet hørte hos von Schalburg, som hos så mange andre SS-officerer, sammen. De autoritære rammer i hele Waffen SS var i vid udstrækning nazistisk legitimeret.⁵⁰

Frygt for repressalier kunne dog ofte udgøre en ikke-ideologisk begrundelse for at fortsætte tjenesten. Dødsstraffen for faneflugt er et eksempel, men andre kendes. En tidligere frivillig husker f.eks., hvordan hans overordnede truede ham med sit håndvåben, fordi han havde nægtet at adlyde en anden officer. En anden dansker kunne fortælle om, hvordan han selv havde truet sine mænd med en maskinpistol, da de skulle ud på en opgave.⁵¹ På den måde kunne frygt skabt ved autoritære og disciplinære midler, sikre den fortsatte krigsdeltagelse.

Kammeratskab

Et tidligt forsøg på at forklare den tyske hærs udholdenhed under 2. Verdenskrig, resulterede i en teori om de såkaldte primærgruppers funktion og styrke. En primærgruppe er et antal soldater, der er særligt tæt knyttet til hinanden og finder tryghed og motivation i deres indbyrdes sammenhold. I den tyske hær arbejdede man med et specielt reserve- og rekrutteringssystem, der skulle sikre, at enheder blev sammensat af individer fra samme lo-

Figur 7. Danske frivillige var blandt de sidste soldater, der forsvarede Det tredje Rige under gadekampene i Berlin 1945, på et tidspunkt hvor mange tyske værnemagtssoldater valgte at give op. Som det med al tydelig ses illustreret på denne hverveplakat, var det ifølge den tyske propaganda, en russisk invasion man burde frygte og bekæmpe. Plakaten er fra 1945 og den sidste danske af slagsen. Da man fra tysk side i maj 1945 adspurgte Udenrigsministeriet om tilladelse til opsætning, blev denne nægtet med henvisning til den seneste tids politiske udvikling (Rigsarkivet).

kalområde, samt at mandskab efter sygdom, orlov eller lignende altid vendte tilbage til sin oprindelige enhed. Dermed styrkede man angiveligt primærgrupperne, og soldaterne fandt motivation og styrke til at fortsætte kampen.

Det har siden hen været fremført, at den tyske hærs voldsomme tab på Østfronten i kombination med reservesystemets sammenbrud betød, at primærgrupperne ophørte med at eksistere. Denne argumentation er absolut ikke uden baggrund i kilderne, men for netop de danske frivillige gælder det, at reservesystemet fortsatte med at fungere indtil krigens allersidste tid. Endvidere berettiger tabene blandt danskerne til og med 1944 næppe til en generel konstatering af, at primærgrupperne ikke kunne fungere – med danskerne i division Wiking som en mulig undtagelse. Under alle omstændigheder lader det til at kammeratskabet og sammenholdet havde stor betydning for mange danske frivillige. Det ser man bl.a. hos dem, der oplevede at blive skilt fra deres enhed. Sårede og syge, der havnede på lazaret, tænkte ofte først og fremmest på at vende tilbage til fronten. En dansker skriver således til sin kompagnichef fra lazarettet for at bede om hjælp til at *»komme ud til kompagniet og kammeraterne«*.⁵²

En tidligere Waffen SS-frivillig forklarede under et interview, uopfordret, netop hvordan en primærgruppe kunne fungere: *»Nu er det sådan, under de omstændigheder, at man lærer nogle at kende, som man knytter sig meget til. Sådan en klike på en tre-fire stykker, der knytter sig tæt til hinanden og for hver gang en af dem falder, så kommer der en ny ind og sådan var det altså. Der var nogle man havde sympati for, som man kunne snakke sammen med og kunne stole på«*.⁵³

Danskernes sociale sammenhold blev endvidere styrket af at de udgjor-

de en national minoritet i den tyske krigsmaskine. Forholdet til tyskerne var ikke altid lige godt, og det har været naturligt at samle sig om danskheden og af den årsag føle et særligt sammenhold med sine kammerater.

Det siger sig selv, at det sociale liv i primærgrupperne nemt kan have kredset om et ideologisk indhold. Nazismens tilstedeværelse og et styrket kammeratskab kunne gå hånd i hånd og burde gøre det, dersom SS-officeren havde forstået sin rolle og formåede at præge sine mænd. En sådan ideologisering kan dog ikke tages for givet, og meget tyder på, at kammeratskabet kunne fungere, med eller uden ideologi, som motiverende faktor. Det afgørende var at en gruppe mennesker fandte sympati for hinanden, og følte at de kunne stole på hverandre.

Konklusion

Nyere undersøgelser, Goldhagens heriblandt, illustrerer det formålstjenlige i at fokusere på gerningsmændenes motiver, og netop her er strukturalisterne ofte kommet til kort. Bauman afslører, i lighed med samtidshistoriske analyser af det bureaukratiserede samfund, interessante og problematiske sider af den moderne statsopbygning, men igen går man forgæves efter en forståelse af frontsoldatens, kz-lejrvagtens og einsatzgruppe-mandens handlinger.⁵⁴

For at søge denne forståelse har det i studiet af de danske frivilliges handlinger og tankeverden været nødvendigt at anlægge et bevidsthedshistorisk perspektiv, og at gå tæt på de enkelte individer. Kvalitative analyser af breve, dagbøger og interviews har været en af nøglerne til at opnå denne nærhed. Af disse fremgår det, at mange identificerede sig med nazismen. Alligevel er det nødvendigt at åbne op for andre årsagssammenhænge – en

holistisk model som Goldhagens fungerer ikke på de danske frivillige. Ikke-ideologiske motiver tegner sig også i analysen af de danske Waffen SS-soldater. Der var mange skæbner på Østfronten, og ikke alle de involverede havde samme reaktionsmønstre. To vigtige faktorer er afslutningsvis berørt. De autoritære/disciplinære rammer, de frivillige tjente indenfor og det kammeratskab, der bandt dem sammen i deres enheder. Disse elementer kunne fungere både ved siden af og sammen med ideologien. Kammeratskab, autoritære rammer, disciplin og ideologi kunne gå hånd i hånd, eller motivere hver for sig.

For de danske frivillige – for deres motivering og selvforståelse som Waffen SS-soldater – havde nazismen dog en særlig betydning. De befandt sig indenfor et nazistisk univers og deltog i en krig, der havde et ideologisk udgangspunkt og rationale. Alle måtte forholde sig til det ideologiske element af tjenesten og mange søgte hjælp og selvforståelse netop i ideologien – den på mange måder mest tilgængelige motiveringsfaktor for de danske frivillige på Østfronten.

Noter:

1. Denne forskning findes samlet i: Claus B. Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*, 1998.
2. Man kan diskutere, hvorvidt nogle søgte at placere ansvaret hos det tyske folk/den tyske nation, frem for blot hos en hård klike af nazister. Det har således været debatteret hvorvidt nazismen kun kunne udvikles i Tyskland pga. denne nations særlige historie og kulturarv. Man har kaldt den tyske løbebane en *sonderweg*. Se bl.a. Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship*, London 1993, s. 18. I dette værk præsenteres hele den teoretiske debat om Det tredje Riges udvikling.
3. Ole Drostrup: *Den hæmmede kriger*, 1997, s. 257. Beskrivelsen stammer fra et amerikansk tidsskrift og er møntet på von Hanne-

- ken, der i en længere periode var den tyske værnemagts øverstbefalende i Danmark.
4. Originaltekst: »surely would have stood out as a grotesque assortment of misfits«, William L. Shirer: *The Rise and Fall of The Third Reich*, New York 1960, s. 149. En lignende stil finder man i Lord Russells bøger om nazismen, se f.eks.: *Hagekorsets svøbe*, 1967.
5. Se Kershaw: *The Nazi* (se note 2), s. 1, 81 og 151.
6. Originaltekst: *The men in the black coats were, after all, men*; Robert L. Koehl: *The Black Corps – The Structure and Power Struggles of the Nazi SS*, London 1983. Endvidere: Christopher Browning: *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, USA 1992.
7. Hannes Heer (red.): *Vernichtungskrieg*, Hamburg 1995; Omer Bartov: *Hitlers Army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, USA 1992; Theo J. Schulte: *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*, Berg Publishers 1989 og Paul Addison og Angus Calder (red.): *Time to Kill – The Soldiers Experience of War in the West 1939-1945*, Pimlico 1997.
8. Den tyske historiker Walter Manoschek beskriver det således: »the Holocaust was not 'sneaked past' the people by Hitler, Himmler, Globocnik, Eichmann, and a few SS rascals«, i: Robert Shandley (red.): *Unwilling Germans? The Goldhagen debate*, Minneapolis 1998.
9. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 265.
10. Sst., s. 258. Officeren er Per Sørensen, den senere regimentschef for Regiment 24. Danmark. Understregningen af ordet civilister tilhører originalen.
11. Begge citater, stt., s. 169.
12. Jürgen Thomas i: Norbert Hasse og Paul Gerhard (red.): *Die anderen Soldaten. Wehrkraftzersetzung, Gehorsamverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg*, Frankfurt 1995, s. 48. Det samlede antal af danske desertører kendes ikke, men i december 1943 havde i alt 88 danske Waffen SS-soldater begået faneflugt, se Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 311.
13. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 39.
14. Den følgende gennemgang refererer til Zygmunt Baumanns teser, som de er præsenteret i: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge 1993. Se også Claus B. Christensen og Peter S. Smith: *Fordrer bureaukrati inhumanitet*, RUC 1997.
15. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 23.
16. I sin behandling af bureaukratiet tager Bauman direkte udgangspunkt i Webers defini-

- tioner: Bureaukratiet gennemfører principet om arbejdsdelingen og specialisterne (forvalterne) udfører deres arbejde inden for en strengt hierarkisk struktur. Herved fremmes bl.a. præcision, nøjagtighed, hurtighed, ensartethed og kontinuitet, hvorved forvaltningen kan gennemføres efter strenge regler og uden hensyntagen til menneskelige følelser. Jvf. Max Weber: *Makt og Byråkrati*, Oslo 1997, s. 126 ff. og Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 14. Pointen bliver her at bureaukratiet har en umenneskeliggørende/afhumaniserende effekt. Det forlanges af forvalterne i den moderne kultur at de udfører deres job professionelt og sagligt, uden at engagere sig personligt i de sager de arbejder med. Jvf. Weber: *Makt*, s. 128. Bauman trækker i denne forbindelse på bureaukratikritikere som f.eks. Merton, der påpegede hvorledes et bureaukrati kunne fjerne sig fra befolkningen og isolere sig i en menneskefjern administration.
17. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 21. Bauman henviser til Herbert C. Kelman: Violence without moral restraint, *Journal of Social Issues*, vol. 29, 1973.
 18. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 24-26. Vedr. »den dyriske medfølelse«, se s. 19-20.
 19. Weber: *Makt* (se note 16), s. 108.
 20. Bauman berører kun kortvarigt den nære kontakt med ofrene, som f.eks. Einsatzgrupperne oplevede. Disse enheders massakrer tolker Bauman som et tidligt stadie i udryddelsespolitiken – et stadie man gik bort fra, idet man forbedrede metoderne og »bureaukratiserede« den endelige løsning ved at skabe gaskamrene – se Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 26. At man effektiviserede udryddelserne ved brugen af gaskamre er utvivlsomt, men Bauman overser bl.a. at: 1) Einsatzgrupperne fungerede trods »afstandsproblemet« – omkring 900.000 blev henrettet hovedsageligt med håndvåben. 2) Lignende udryddelser blev udført af mange andre enheder krigen igennem – nærkontaktskrigsforbrydelser havde et ekstremt omfang på Østfronten. 3) Selv i koncentrationslejrene var nærheden til ofrene meget kontant.
 21. Claude Lanzmann: *Shoah*, 1987, s. 155.
 22. En interessant analytisk indfaldsvinkel til denne tendens finder man i den organisationsteoretiske behandling af de såkaldte *tame problems*, se f.eks. Michael M. Harmon og Richard T. Mayer: *Organization Theory for Public Administration*, Burke 1986, bl.a. s. 9-12.
 23. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 133.
 24. Sst., s. 282 f. Det bør bemærkes at den pågældende elev var dansk nazist og derfor naturligvis fra starten af var positivt indstillet over for undervisningens ideologiske indhold.
 25. Se eksempelvis Heer: *Vernichtungskrieg* (se note 7). Til Baumans forsvar kan det fremføres, at udryddelseskrigens udbredelse først for alvor er blevet afdækket, efter at han formulerede sin tese.
 26. Christopher Browning: *The path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992, s. 127.
 27. Stanley Milgram: *Obedience to Authority. An experimental View*, USA 1974.
 28. Friedemann Bedürftig m.fl. (red.): *Das grosse Lexikon des Zweiten Weltkriegs*, Augsburg 1993. Vedr. denne gennemgang, se: Christensen og Smith: *Fordrer bureaukrati inhumanitet* (se note 14).
 29. »I remember; too, a woman who tried to throw her children out of the gas chamber, just as the door was closing. Weeping she called out, 'At least let my precious children live'. There were many such shattering scenes, wich affected all who witnessed them«, Rudolf Höss i: *KL Auschwitz seen by the SS*, Auschwitz-Birkenau 1994, s. 75.
 30. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 414.
 31. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 1/1 1943.
 32. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 26/6 1942.
 33. Begge citater, Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 262-263.
 34. Sst., s. 263.
 35. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 28/11 1941.
 36. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 264. Der findes mange lignende eksempler i breve og dagbøger fra danske frivillige.
 37. Sst., s. 264.
 38. Daniel J. Goldhagen: *Hitler's willing executioners – ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1997, s. 128.
 39. Dødsmarscherne var de marscher som kzfangerne blev kommanderet ud på i takt med Den røde Hærs fremmarsch. Tyskerne evakuerede mange lejre i løbet af 1945, før sovjetiske styrker nåede frem, og søgte derefter at skjule sporene for omverdenen.
 40. »Germany during the Nazi period was inhabited by people animated by beliefs about Jews that made them willing to become consenting mass executioners«, Goldhagen: *Hitler's willing* (se note 38), s. 455.
 41. Se Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). Goldhagen blev bl.a. beskyldt for at vende tilbage til en firkantet forklaringsmodel, der var på mode i 1950'erne, ifølge hvilken den tyske antisemitisme kunne spores tilbage til

- Luther: Hans-Ulrich Wehler: From Luther to Hitler, i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8), s.102. Goldhagens manglende/svage komparative analyser blev kritiseret af Eberhard Jäckel, s. 90 i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). Walter Manoschek anførte, at Goldhagens teori ikke kunne forklare mordene på sigøjnere samt hvorfor ukrainere og andre (østeuropæere) deltog velvilligt i jødeudryddelser, s. 85 i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). For en dansk gennemgang af dele af denne kritik, se Karl-Christian Lammers: Debatten om Goldhagens Holocaust-tolkning. En fagligt vigtig eller fagpolitisk nødvendig diskussion?, *Historisk Tidsskrift* hæfte 1 1997, s. 116-127. Enkelte kom dog også Goldhagen til undsætning, først og fremmest Jürgen Habermas, der særligt hæftede sig ved det nyttige i Goldhagens bog, for den tyske demokratidebat og selvforståelse. Værket blev i øvrigt en bestseller i Tyskland.
42. »provide an answer to the challenge Goldhagen presented regarding the motivations of the perpetrators«, sst., s. 14.
 43. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 162.
 44. Goldhagen: *Hitler's willing* (se note 38), s. 408.
 45. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 424-425.
 46. Sst., s. 411.
 47. Sst., s. 361.
 48. Sst., s. 414.
 49. Sst., s. 417.
 50. For en moderne teori om samvirkningen mellem de autoritære/disciplinære rammer på Østfronten og den nazistiske ideologi, se Omer Bartov: *Hitlers army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, Oxford 1992.
 51. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 324 og s. 323.
 52. Sst., s. 233.
 53. Sst., s. 232.
 54. De danske frivillige er hverken tyskere eller bureaukrater, og man kan påstå at de derfor falder udenfor både Goldhagens og Baumans undersøgelsesfelt. Deres status som SS-mænd med dertil hørende skoling kan dog i normativ henseende måske opveje deres danske baggrund. Under alle omstændigheder svarede deres situation på afgørende punkter til flere millioner tyskeres – de var frontsoldater og tjente i Det tredje Rige.

Hvad er helstaten?

Jens Degn

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 220-226

I de senere år er begrebet *helstat* i talrige tilfælde blevet brugt både om den dansk-norske stat i det 18. århundrede og om Danmark-Hertugdømmerne 1848-1864. I dette indlæg sættes spørgsmålstegn ved det hensigtsmæssige i dette, og begrebets fremkomst og udviklingen i dets anvendelse belyses. Det konkluderes, at det ikke giver nogen mening at bruge begrebet om Danmark-Norge frem til adskillelsen i 1814.

Jens Degn, f. 1977, studerer historie ved Århus Universitet.

Øjensynligt er der to opfattelser af hvad en helstat er. Begrebet bruges i hvert fald til at beskrive to ganske forskellige statsindretninger med, nemlig Danmark-Norge i det 18. århundrede og Danmark-Hertugdømmerne i midten af det 19. århundrede. En undren over denne øjensynlige diskrepans er udgangspunktet for dette indlæg. Først vil jeg i det følgende se på nogle definitioner af begrebet helstat. Herefter vil jeg forsøge at spore dets fremkomst i forskningslitteraturen, herunder undersøge de respektive forskeres argumenter for at anvende begrebet. I forbindelse hermed vil det også blive forsøgt fastslået, hvornår ordet begyndte at indgå i dansk sprogbrug. Dette sidste kan selvfølgelig, omfanget af periodens materiale taget i betragtning, kun baseres på stikprøver.

Hvordan defineres helstat?

Primært må det være af interesse at vide, hvad en helstat virkelig er. Jeg har forsøgt at finde nogle klare definitioner, noget som mangler i eklatant grad i forbindelse med brugen af helstatsbegrebet.

Salmonsens definition af Helstat(sforfatning) i bind XI fra 1921 lyder: »En Statsforbindelse under fælles Monark har bestaaet mellem Statsdele, der hverken har kunnet betegnes som forbundne Stater ell. som blotte Provinser, saa at Enheden hverken kunde siges at udgøre en blot Realunion, en Forbundsstat i snævrere Forstand ell. en egl. Enhedsstat«. Det anføres desuden, at begrebet især er brugt om Danmark og Hertugdømmerne og det østrigske riges forfatning.

I *Ordbog over det danske Sprog* fra 1925¹ defineres *helstat* som en: »(hist. ell. polit.) Stat, bestaaende af flere under en fælles Forfatning for de fælles Anliggender forbundne Statsdele (jf. Enheds-, Forbundsstat); spec. om den Statsforbindelse, som mellem 1850 og 1864 søgtes opretholdt mellem det danske Kongerige, Sønderjylland og de tyske Hertugdømmer.«

I *Illustreret dansk Konversationsleksikon* bind 10 fra 1934,² defineres *helstat(sforfatning)* som en »Benævnelse for en forfatningsmæssig Forbindelse mellem Omraader, der hver har et Hjemmestyre af ret selvstændig Karakter og er fælles om Suveræn og visse andre Rigsinstitutioner, i hvert Fald

udenrigspolitisk Ledelse.« Det pointeres endvidere, at begrebet især har været anvendt om det østrigske riges forfatning 1867-1919 og om danske forfatningsforhold efter treårskrigen.

Endelig giver *Norsk riksmålsordbog* fra 1937 følgende definition:³ »En historisk politisk stat som består af flere (oprindelig mere eller mindre selvstændige) statsdele med fællesforfatning (til forskel fra forbundsstat)«.

På trods af indbyrdes forskelle – *Norsk riksmålsordbok* er intetsigende i sin udflydenhed, Salmonsens definerer nærmest gennem bestemt negation – må det sammenfattende siges, at en *helstat* er en stat, der består af flere statsdele, der er fælles om visse anliggender som f. eks. udenrigspolitik og suveræn, men som i øvrigt har udstrakt selvstyre. Det skal også pointeres at *Salmonsens*, *Illustreret dansk Konversationsleksikon* og *Ordbog over det danske Sprog* specifikt nævner forbindelsen mellem Danmark og Hertugdømmerne som eksempel på en sådan *helstat*.

Helstaten i den historiske litteratur

Et af målene med dette indlæg er, som nævnt i indledningen, at spore begrebet og dets anvendelse indenfor historiefaget. Indledningsvis skal der her tages udgangspunkt i den norske antologi *Norske historikere i udvalg*, bind VIII, Tvillingriket 1660-ca.1800. Det tidligst medtagne tekststykke, af Aschehoug, er fra 1866. Her er ordet *helstat* ikke at finde. Derimod støder man på *helstat* i uddraget af Edvard Holms *Danmark-Norges indre Historie 1660-1720* fra 1885. I en bisætning og på ganske implicit manér, fremgår det også, hvad Holm mener med *helstat*, nemlig en bogstavelig talt *hel stat*. I antologien er der også medtaget et uddrag, der knytter an til to andre danske

værker om Danmark og Norge. Uddraget er fra Albert Olsens afhandling *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede*. Albert Olsen konkurrerede med Hans Jensen, der skrev *Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede* og Vilhelm la Cour, der skrev *Mellem Brødre*, om et professorat ved Københavns universitet i 1936 (foruden to andre værker, som ikke blev publiceret). Udover la Cours *Mellem Brødre* vil hans *Danmarkshistorie* blive nævnt her, da den indeholder en vigtig argumentation.

Albert Olsen definerer, som Holm, også kun vagt, hvad *helstaten* er, nemlig en modsætning til udfoldelse af særinteresser.⁴ Olsen argumenterer ikke for, hvorfor han vælger at kalde Danmark-Norge for en *helstat*. I øvrigt ser Olsen også *helstaten* som modsætning til nationalstaten og sætter altså lighedstegn mellem multinationalt stat og *helstat*. Dette skal jeg også komme ind på i forbindelse med *Feldbæk*.

Hans Jensens bog *Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede* er af stor interesse, idet han, som den eneste, perspektiverer begrebet til den danske tyske *helstat*. Han medgiver, at begrebet er opstået netop i forbindelse med Hertugdømmerne, men herefter foretager han et overraskende spring. Han definerer målet med *helstaten* som værende at opnå det størst mulige fællesskab og den størst mulige enhed.⁵ På denne baggrund devaluerer han den dansk-tyske *helstat* og karakteriserer den som ufuldkommen, og fremhæver i stedet den dansk-norske *helstat* som det udtrykte billede og den fuldendte version af en sådan. Norge er ifølge Jensen netop karakteriseret ved en total underlæggelse under Danmark,⁶ og Hertugdømmerne er løsere tilknyttet med f. eks. »eget« Tyske Kancelli.

Det virker meget uheldigt og tillige temmeligt uhistorisk, at man tager et begreb, som på et tidspunkt er blevet udviklet i forbindelse med en bestemt konstruktion og i en bestemt situation,

for derefter at underkende denne og anvende begrebet på en anden situation. Jensen har intet kildebelæg for at definere *helstat*, som han gør.

La Cour tager i sin opfattelse af, hvad *helstat* er, i *Mellem Brødre* udgangspunkt i enevældens indførelse: »*Det laa imidlertid i det nye Styres Aand af de to Riger at skabe en udpræget centraliseret Helstat* [la Cours egen udhævning], og inden for en saadan maatte selvsagt lokale Hensyn altid vige for det, der efter Tidens Mening ville tjene det samlede Monarki«. ⁷ Helstaten er ifølge la Cour altså karakteriseret ved en meget høj grad af enhed, lige modsat de indledningsvis præsenterede definitioner. I et andet af la Cours værker, nemlig hans Danmarkshistorie, fremlægger han en interessant argumentation for at anvende begrebet om Danmark-Norge i det 18. århundrede. Han mener at kunne se begrebet anvendt i datiden, nemlig hos Suhm i *Udkast til en Helstatsgrundlov* fra 1772. ⁸ Det lader imidlertid til, at dette skrift ikke findes, eller at la Cour har fejlciteret Suhm. Et skrift med den nævnte titel findes hverken i Ehrenchron-Müllers eller Nyrups bibliografier og ej heller i *Bibliotheca Danica*. Ligeledes har Det kongelige Biblioteks håndskriftssamling heller ikke kunnet finde det. I Suhms samlede skrifter finder man dog et skrift, der må være identisk med det af la Cour nævnte skrift. Titlen er *Fragment til et Udkast til en ny Regeringsform* (1772), ⁹ og *helstaten* nævnes her ikke med ét ord. Det samme gælder for tre andre skrifter af Suhm fra 1772, nemlig *Til Kongen*, ¹⁰ *Til mine Landsmænd* ¹¹ og *Opmuntring til de Danske og Norske*. ¹²

Det sidste skud på Danmarks-Norgesforskningen må siges at være det nye værk *Danmark-Norge 1380-1814*. Her skal omtales værkets fjerde og sidste bind om perioden 1720-1814 af Ole Feldbæk. ¹³ Feldbæks definition af

helstat er temmelig vag. Det fremgår dog af bemærkningen: »*Kun hvor det gjaldt oprettelsen af særnorske institutioner, der kunne true helstaten, var det [styret] ubøjelet*«, ¹⁴ at Feldbæk i lighed med Olsen i *helstaten* ser en modsætning til selvstyre, og *helstaten* bliver følgelig et forsøg på at opnå en tæt enhed.

Som hos Olsen ligger der hos Feldbæk udover det rent statsretlige i øvrigt også en befolkningsmæssig begrundelse bag brugen af *helstat*, nemlig som en multinational stat i modsætning til den senere nationalstat.

Øjensynligt henfører Feldbæk begrebet til en række 1700-tals kilder. Jeg har specielt bidt mærke i Feldbæks henvisninger til Suhm, Thott og Holberg. Om Suhm får man i Feldbæks monumentale indledning at vide, at denne i sin *Historie af Danmark, Norge og Holsten udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms bedste slut*ter med »en indtrængende formaning om at elske *helstatsfædrelandet*«. ¹⁵ Imidlertid skriver Suhm »*Hvad er eders Fædreland? Alle Kongens Lande, Danmark, Norge, Holsten og Island intet undtagen*«, ¹⁶ *helstat* optræder ikke én gang, hvad man ellers godt kunne tro af Feldbæks formulering.

»*Den helstat den unge adelige embedsmand [Otto Thott] beskrev*«, ¹⁷ har jeg ligeledes ikke kunnet finde i Thotts skrift om *Kommerciens Telstand og Opkomst*. ¹⁸ Her må der igen være tale om en fortolkning fra Feldbæks side.

Endelig kunne man af Feldbæks udvidede indholdsfortegnelse forledes til at tro, at Holberg har omtalt *helstaten*, idet et afsnit simpelt hen hedder »*Holberg og helstaten*«. ¹⁹ I afsnittet får man ydermere at vide om Holberg, at »*her ramte han noget centralt ved helstaten*«. ²⁰ I Holberg-ordbogen nævnes *helstat* imidlertid ikke, og derfor kan det ikke anses for sandsynligt, at Holberg har anvendt termen, endsige forholdt sig til den.

Et andet eksempel, der ligeledes taler imod helstatsbegrebets eksistens i det 18. århundrede, er et eksempel, som Feldebæk selv bruger i modsat øjemed. Ifølge ham var Bernt Anker den, der talte »*friest om helstaten og Norge*«. ²¹ I citatet, der skulle underbygge Feldebæks udsagn, står der derimod »*opmuntringer fra Tvillingstaten*«. ²²

I forbindelse med Feldebæks Danmark-Norge-historie må også nævnes en anmeldelse af bindet i *Weekendavisen*. ²³ Her nævnes et skrift af Oluf Christian Olufsen, hvori helstatsbegrebet angiveligt skulle optræde. Skriftet, som hedder *Nogle fysikalske og politiske Bemærkninger over den danske Stat* og er trykt i *Dansk Minerva* oktober 1815, viser sig imidlertid ikke at indeholde begrebet. Det må derfor bero på en fortolkning af det øvrige indhold af skriftet. Det kildemæssige grundlag for at bruge helstat om 1700-tallets mangler altså hos Feldebæk.

Det er i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, så stor begrebsmæssig forskel der er på Feldebæks bind om perioden 1720-1814 og Ståle Dyrviks bind om perioden 1648-1720. Dyrvik kalder sit bind for *Truede Tvillingriker*, og jeg er i min læsning af bindet ikke stødt på begrebet *helstat*. *Helstat* optræder derimod 27 gange bare i den udvidede indholdsfortegnelse hos Feldebæk. Det kunne altså lade til, at ikke alle historikere er enige om anvendelsen af begrebet.

Der er også problemer med argumentationen hos de historikere, der taler om helstat i forbindelse med Danmark og Hertugdømmerne. Den toldlov fra 1838, ²⁴ som der henvises til i *Politikens Hvem Hvad Hvornår*, må være identisk med *Forordning om Toldvæsenet ved Toldgrænsen mellem Nørrejylland og Hertugdømmet Slesvig*. I denne optræder helstat ikke.

Den Store Danske Encyklopædis artikel om helstaten, som er skrevet af Claus Bjørn, falder lidt imellem de to

udlægninger nævnt i indledningen. Her er der også tale om en helstat i forbindelse med de tyske Hertugdømmer, og der lægges særlig vægt på perioden 1848-63. Begrebet bliver ifølge Bjørn først politisk aktuelt efter treårskrigen 1848-51, ²⁵ men han har en underfundig lille bemærkning om, at historikere har en tradition for at føre helstaten tilbage til 1773 og det russiske mageskifte. Man får næsten fornemmelsen af, at det kun er noget, historikere gør. Årsagen til, at det nævnes, er, at den dansk konge med mageskiftet opnåede fuld kontrol over Hertugdømmerne. Det er værd at bemærke, at artiklen fokuserer på forholdet mellem Danmark og Hertugdømmerne.

Kun i et enkelt af de konsulterede værker, nemlig *Ordbog over det danske Sprog* lader der til at være orden i henvisningerne. Her spores begrebet til et brev fra N.M. Petersen til Carl Sæve fra 26. august 1855, ²⁶ hvor det ganske rigtigt også optræder. Imidlertid er begrebet at finde i anden datidig litteratur og skrifter. Således henvises der i Erichsen og Krarups *Dansk historisk Bibliografi* til tre danske skrifter ²⁷ foruden et på tysk indeholdende *Gesamtstaat*. ²⁸ Ligeledes findes *helstat* i en statsrådsprotokol i et referat fra 21. december 1850 ²⁹ og i T.C. Dahls dagbog fra den grundlovgivende rigsforsamling 1848-49 ³⁰. Af interesse er dog især to brevsamlinger *Danske politiske breve fra 1830'erne og 1840'erne* ³¹ og A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels *indbyrdes brevveksling 1846-88*, ³² idet de gør det muligt at følge udviklingen i sprogbru- gen i 1840'erne og 1850'erne da der er tale om brevvekslinger der strækker sig over denne periode. I førstnævnte samling ses *helstat* først anvendt i et brev fra 8. juni 1848, ³³ mens det i sidstnævnte samling første gang optræder i et brev fra 4.-5. juli 1851. ³⁴

Som vist optræder begrebet *helstat* første gang i breve fra 1848. Nu er der jo kun tale om stikprøver i et hav af

uendeligt mange skrifter og udgivelser.³⁵ I et forsøg på mere systematisk at fange ordet har jeg konsulteret de to store ordbøger i den behandlede periode, nemlig Molbechs danske ordbog (1859) og Videnskabernes Selskabs Ordbog (1802). I den førstnævnte er ordet *heelstat* rent faktisk at finde. Sammen med en lille beskrivelse af denne *helstat*, er der en meget tankevækkende kommentar. Ifølge Molbech er »*heelstat*« først opstået i 1848.³⁶ Dette udsagn må man tillægge en meget stor sandhedsværdi, da der altså her er en samtidig, oven i købet sprogforsker, som har bemærket ordets fremkomst.

Molbechs udsagn understøttes ydermere af, at *helstat* ikke er at finde i Videnskabernes selskabs ordbog fra begyndelsen af samme århundrede, og dette synes også afspejlet af de andre ovenfor gennemgåede kilder, hvori ordet altså første gang optræder i 1848.

Holm, Olsen, Jensen, la Cour og Feldbæk lader altså til at være enige i at betragte *helstaten* som en bogstaveligt talt hel stat, ganske ulig de først præsenterede definitioner. Holm, Olsen og Jensen argumenterer ikke for deres brug af begrebet. Det gør la Cour og Feldbæk derimod. Imidlertid viser la Cours kildebasis sig ikke at eksistere, og Feldbæk begrundet og underbygger ikke sin begrebsbrug kildemæssigt, men fortolker øjensynligt kun.

På trods af mangler ved flere af de fremstillinger, der relaterer begrebet *helstat* til Danmark-Hertugdømmerne omkring midten af det 19. århundrede, findes begrebet faktisk i datidig litteratur og må således have eksisteret på dette tidspunkt.

Konklusion

Der viser sig altså at være en uoverensstemmelse mellem de definitioner, jeg har fundet, og Holms, Olsens, Jen-

sens, la Cours og Feldbæks anvendelse af ordet. Den argumentation, som disse forskere fremfører, er imidlertid problematisk. Albert Olsen har ingen argumentation, han bruger blot begrebet. Jensen anerkender at begrebet er udviklet i forbindelse med Danmark og Hertugdømmerne, og foretager en tvivlsom slutning i sin argumentation, la Cours kildehenvisning viser sig at være til en ikke-eksisterende kilde. De eksempler, som Feldbæk fremdrager, viser sig heller ikke at indeholde ordet *helstat*.

I faglitterær sammenhæng er det først hos Holm, jeg har fundet begrebet anvendt om Danmark-Norge. Udtaget af Holms værk om Danmark og Norge er fra 1885, altså efter den dansk-tyske *helstat*. Alt tyder på, at begrebet er opstået netop i forbindelse med denne statskonstruktion. Af størst betydning må Molbechs datering af begrebets fremkomst til 1848 være.

Samtidig må det også fremgå, at man *ikke* kan bruge *helstat* både om Danmark-Norge og Danmark-Hertugdømmerne, idet der er en væsentlig forskel på disses indbyrdes forhold. Hertugdømmerne havde en højere grad af autonomi i kraft af eget universitet, Tyske Kancelli og finansforbindelser over Hamburg i stedet for København. Derfor kan man, så vidt jeg kan se, ikke bruge *helstat* om Danmark-Norge, det giver simpelt hen et forkert billede af forholdet mellem Danmark og Norge. Danmark-Norge kan hverken formelt eller reelt siges at stemme overens med det, der statsretligt forstås ved en *helstat*, altså som en stat, hvor de forskellige statsdele fører fællespolitik på visse områder, men nyder uafhængighed på andre. Som skildret af Albert Olsen og af Ole Feldbæk var den danske stat ganske rigtigt multinational i det 18. århundrede – men det gør den jo ikke til en *helstat*.

Der kan derfor ikke være tvivl om at begrebet er opstået 1848 i en specifik politisk sammenhæng, som ikke eksisterede før. Derfor er det anakronistisk og misvisende at anvende *helstat* om Danmark-Norge i det 18. århundrede.

Noter:

1. *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 7, 1925, s. 1127.
2. *Illustreret Konversationsleksikon*, bd. 10, 1937, s. 350.
3. Knudsen, Sommerfelt og Noreg (udg.): *Norsk Riksmålsordbok*, bd. I,2, Oslo 1937, s. 1770.
4. Albert Olsen: *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede*, 1936, s. 75: *Gennemgaaende var de helstatsprægede, om end ikke uden Tilbøjelighed til at udvide norsk Selvtændighed økonomisk og kulturelt.*
5. Hans Jensen: *Dansk-norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede*, 1936, s. 25.
6. Sst., s. 13-14.
7. Vilh. la Cour: *Mellem brødre. Dansk-norske Problemer i det 18. Aarhundredes Helstat*, 1943, s. 9-10.
8. Vilh. la Cour: *Danmarkshistorien*, bd. 2, 1947, s. 273.
9. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 16, 1790, s. 77-86.
10. Sst., s. 1-8.
11. Sst., s. 51-76.
12. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 6, 1790, s. 441-44.
13. Der er her set bort fra tidligere værker af Feldbæk som *Dansk identitetshistorie* og *Gyldensdals danmarkshistorie*, bind 4, da disse ikke er radikalt anderledes.
14. Ole Feldbæk: *Danmark-Norge 1380-1814*, IV, *Nærhed og adskillelse 1720-1814*, 1998, s. 381.
15. Sst., s. 12.
16. P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 8, 1790, s. 432.
17. Ole Feldbæk (se note 14), s. 67.
18. Otto Thott: *Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Telstand og Opkomst*, i: Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme – tekster omkring Otto Thott*, 1983, s. 171-216.
19. Ole Feldbæk (se note 14), s. 432.
20. Sst., s. 90.
21. Sst., s. 295.
22. Sst., s. 295.
23. *Weekendavisen*, 30. dec. 1998-7. jan. 1999, *Firehundredaarig Natten*, af Jens Rahbek Rasmussen.
24. Benito Scocozza og Grethe Jensen: *Politikens Hvem Hvad Hvornår*, 1998, s. 215.
25. *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 8, 1997, s. 370.
26. Carl S. Petersen *Brevvexling mellem N.M. Petersen og Carl Säve – et Bidrag til Skandinavismen og den nordiske Filologis Historie*, 1908.
27. C. V. Nyholm: *Heelstatens Separatister eller Forfatningsudkastet for Slesvig, fragmentarisk kritiseret og sammenlignet med Kongeriget og Holstens særlige Forfatninger*. Nov. 1853 (særskilt aftryk af *Dagbladet*). J.C. Lütken: *Heelstatens enten-eller, forberedende Betragtning over et Hovedspørgsmaal ved Udførelsen af den Kgl. Kundgiørelse af 28. Januar*. Sorø 18. April 1852, 14 s. P.C. Sahle *Heelstatsregjeringen og Trefemtedeelsrigsdagen. Et Par Ord til Overveielse ved de forestaaende Valg fra et Medlem af det sidst opløste Folkething*. 1-2 Opl. K. (Maj) 1853. 67 s.
28. *Betrachtungen über den dänischen Gesamtstaat*. März 1857. Hamburg 1857. 24 s.
29. *Statsrådets forhandlinger 1848-63*, III – 3. sep. 1850 til 28. jan. 1852, s. 96: »Skulde Kongen blive bundet ved en mindre korrekt Ytring af Baron Pechlin og see sig nødsaget til at tiltræde Heelstats-Planen paa Basis af status quo i 1846«.
30. *Men meest talte vi om Landboeforholdene ... – Thorkild Christian Dahls dagbog fra Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49*, ved Claus Bjørn og Christian Larsen, 1999. Søndag 20. maj 1849, s. 107: »Jespersen og jeg gik efter Mødets Ophør til Clausen, og han syntes at være enig med os i, at Rigsdagen ei bør opløses, og i at man hellere maa tage en Deling af Slesvig end Noget, der ligner Heelstats-Ideen«. I denne forbindelse vil jeg gerne rette en stor tak til arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen for at have henledt min opmærksomhed på dette kildested og for venlig bistand i al almindelighed.
31. *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne*, ved Povl Bagge m.fl., bd. I-IV, 1947-58. Bind I, 1830-40, er udeladt af undersøgelsen, da eftersøgningen af *helstat* ikke gav noget resultat i bind II (1841-44) og III (1845-47).
32. A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels indbyrdes brevveksling 1846-88 ved Aage Friis og Just Rahbek, *Danske Magazin* 7. rk., 3. bd., 1970.
33. *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne*, ved Povl Bagge m.fl., bd. IV, 1958. Brev nr. 986, s. 236: »den danske Heelstats Garantie af Stormagterne«. Det tyske Gesamtstaat optræder i brev nr. 912, bd. IV, s. 110, fra 4. marts 1848: »da den foreslaaede Gesamtstaat«.
34. A.F. Krieger, D.G. Monrad og P. Vedels ind-

byrdes brevveksling 1846-1888 (se note 33), brev nr. 50, 4-5. juli 1851, »Dernæst troer jeg ikke, at I skulde have stillet Eder saa fjendtlig ligeoverfor Heelstaten.«. Også her optræder det tilsvarende tyske *Gesammtstaat* i et tidligere brev, nemlig i brev nr. 26 fra 22. februar 1848, »Die Einführung jeder auf der Idee eines dänischen Gesamtstaat«.

35. Desuden har jeg undersøgt Andreas Schyttes *Danmark og Norges naturlige og politiske Forfatning* fra 1737 (dog kun bind 1), som

man jo ud fra titlen kunne tro ville indeholde betragtninger over statsretsforhold. Ligeledes glimrer *helstat* ved sit fravær i Eyler Hagerups *Udkast til en Plan ved hvis Udførelse den kongelige Kasses Indkomster betydelig kunne forøges, og Tvillingrigets Velstand befordres* fra 1808 og i Oluf Christian Olufsens indledning om staten i *Statsøkonomie* fra 1815.

36. C. Molbech: *Ordbog over det danske Sprog*, del 1, 1859, s. 895.

Kollektiv erindring – hvad er det?

Et korrektiv til nogle anmeldelser af *Besættelsestiden som kollektiv erindring*

Claus Bryld og Anette Warring

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 227-235

Anette Warring og Claus Bryld diskuterer med udgangspunkt i et par anmeldelser af deres nye bog *Besættelsestiden som kollektiv erindring* den opfattelse, at den handler om »den almindelige mening« om besættelsestiden. Denne tilgang afvises, og forfatterne påpeger relevansen af begrebet »kollektiv erindring« med dets fokus på »erindringssteder«, men kritiserer dog også sig selv for ikke at have været tilstrækkelig eksplicite i fremstillingen af dette begreb. Det råder de bod på i dette indlæg ved at gennemgå begrebets historie og den betydningsfulde skelnen mellem »erindring« og »historie«, som oprindeligt blev fremført af den franske sociolog og historiker Maurice Halbwachs. For Warring og Bryld er kollektiv erindring ikke lig med hvad folk mener, men fungerer gennem den minde- og erindringspraksis, som f.eks. viser sig ved jubilæer, i den politiske retorik og i en stor del fagbøger.

Claus Bryld, f. 1940, dr.phil., professor i nyeste og moderne historie ved Roskilde Universitetscenter, Institut for historie og samfundsforhold. Har skrevet artikler og bøger om arbejderbevægelsens historie, bl.a. disputatsen *Den demokratiske socialismes gennembrud (1884-1916)* fra 1992. I det seneste årti har han beskæftiget sig meget med overleveringen af besættelsestidens historie, og bl.a. udgivet erindringsbogen *Hvilken befrielse* (1995) og sammen med Anette Warring *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1998).

Anette Warring, f. 1958, ph.d., lektor i moderne politisk historie og kvindehistorie ved Roskilde Universitetscenter, Institut for Historie og samfundsforhold. Har skrevet flere artikler om besættelsestidens historie samt bogen *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør* (1994). I 1998 udsendte hun sammen med Claus Bryld *Besættelsestiden som kollektiv erindring*.

Efter at vores bog *Besættelsestiden som kollektiv erindring* udkom i august sidste år – som bind 5 i skriftserien fra Center for humanistisk historieformidling – har der udspundet sig en livlig debat om den, såvel i massemedier som i tidsskrifter, sidst i *Fortid og Nutid* nr. 1, 1999, hvor Peter Scharff Smith har skrevet en (positiv) anmeldelse.

Nogle af anmeldelserne har dog været præget af indvendinger mod bo-

gens metode og/eller af læsninger af den, som vi finder reducerende. Vi vil slet ikke gennemgå eller imødegå anmeldelserne som sådan. Det er kun godt, at der er debat, og at forskellige meninger og holdninger kan trives. Noget fortolkningsmonopol til vores bog har vi naturligvis lige så lidt som andre. Og stort set er vi tilfredse med bogens modtagelse. Men én af de indvendinger, der har været rejst mod

dens metode, vil vi dog godt tage op til kommentar, dels fordi den i hvert fald tilsyneladende har vægt, dels fordi vi er blevet klar over, at vi selv delvis har ansvaret for, at man med en vis – i det mindste overfladisk – ret kan rejse denne indvending. På det pågældende metodiske område formulerer vi os simpelt hen ikke tilstrækkelig klart. Vi vil derfor her forsøge at rette lidt op på dette og gøre nærmere rede for bogens grundbegreb, nemlig »kollektiv erindring«, og den måde, vi bruger det på – selvom der enkelte gange kan være uklarheder.

Kritikken af bogen

Kritikken går på, at den grundfortælling vi mener karakteriserer alle fortællinger om besættelsestiden i Danmark enten ikke eksisterer, eller at der i virkeligheden består en lang række alternativer til den, som vi blot tillægger alt for ringe vægt. Hvor vi mener, at der er tale om redundans og historieprojicering, mener nogle anmeldere, at der er tale om en variation af fortællinger med forskelligt indhold og på forskelligt grundlag. Hvad folk mener om besættelsestiden er ikke så stivnet og ritualiseret, som vi hævdes at påstå, for rundt omkring middagsbordene tager man ikke de officielle kommemorationer og den officielle retorik alvorligt – man har sin egen mening om tingene. »Den almindelige mening« eller bevidsthed om besættelsestiden er med andre ord betydelig mere nuanceret og modsætningspræget end vi giver udtryk for. Ofte underforstået: Den er bare ikke kommet ret meget til udtryk i f.eks. medierne. Men det kan man ifølge kritikerne ikke lægge noget i, og jubilæumshøjtidelighedernes massivitet har heller ikke nogen egentlig betydning, lige som de ej heller afspejler noget bestemt.

Retshistorikeren Ditlev Tamm skri-

ver således i en anmeldelse bl.a.: *»Jeg er derimod i alvorlig tvivl, om den myte, som forfatterne mener at afdække virkelig eksisterer i dag. Er bogen ikke et veltilrettelagt stormløb mod en af de fleste forlængst forladt opfattelse af besættelsestiden, således at det er åbne døre, der slås ind? (...) At der ved festlige lejligheder tales om besættelsestiden – få – positive sider, modstanden, jødeaktionen og sammenholdet, er vel ikke udtryk for en mytedannelse, men blot en almindelig blanding af konfliktskyhed og henfalden til festretorik, der ikke nødvendigvis behøver at blive betragtet som forløjet. Lidt nationalfølelse og frihedsglæde må være på sin plads, uden at der skal råbes »mytoman« efter een. Og er grunden til, at der fra officiel dansk side i modsætning til Norge ikke kunne tales om dem på den gale side og overgrebene ikke i virkeligheden, at myten om besættelsestiden forlængst er afdækket, og at der derfor ikke rigtig er plads for den fremstrakte hånd til forsoning eller forståelse, hvis der overhovedet skal festes?«¹*

Ordet »mytoman« er ikke vores, lige som vi oftest holder os tilbage fra at tale om myter i almindelighed. Tamm tager slet ikke stilling til vores teoretiske grundlag, som vi vil vende tilbage til.

Et andet og efter vores opfattelse mere reflekteret udtryk for samme kritik findes i en anmeldelse af Lars Haastруп: *»Men holder Bryld og Warrings påstand om at den kollektive erindring om besættelsestiden virkelig er kollektiv, dvs. fælles for danskerne. De gør i bogen ikke meget ud af at definere begrebet kollektiv erindring, der af undertegnede nærmest forstås som den almindelige mening om besættelsestiden – et farligt og lige så udefineret begreb. Bryld og Warring gennemgår politikernes brug af besættelsestiden, mediedebatter om »sager«, mindefester og mindesteder og refererer kort undersøgelser*

af undervisningsmateriale og de finder her dokumentation for deres påstand. Men er dette materiale omfattende nok til at beskrive den almindelige mening og er undersøgelsen solid nok? Man kunne sige, at når politikerne og avisdebatterne bekræfter myten, så er det nok et udtryk for, at der er en almindelig accept af disse synspunkter, men det er foruroligende, at Bryld og Warring undlader – om end med beklagelse – at analysere skønlitteratur og film (...) Med andre ord, det er ikke holdbart at sætte lighedstegn mellem »den kollektive erindring« og »den offentlige debat og kommémoration«. Når det alligevel her hævdes, at deres opfattelse af grundfortællingens eksistens holder langt hen ad vejen skyldes det bl.a. Matador, der nok er det mest gennemslagskraftige tv om besættelsestiden, og Matador cementserer de fleste af myterne».²

Lars Haastrup påpeger et problem i bogen – og vælger så at læse den på en måde, der ikke svarer til vores hensigt. Vi sætter nemlig ikke lighedstegn mellem »kollektiv erindring om besættelsestiden« og »den almindelige mening om besættelsestiden«. Men vi vil gerne indrømme, at vi nogle steder i bogen er tæt på at gøre det, og at der derfor er et rationelt grundlag for indvendingen. Vi burde i højere grad have gjort klart og gentaget, at kollektiv erindring ikke er det samme som »hvad folk mener« eller synonymt med et bevidsthedsmæssigt fællesskab.

Misforståelsen bunder dog også i noget mere grundlæggende, nemlig i den kendsgerning, at international forskning i erindringsbegrebet er meget lidt kendt i Danmark. Vi har nok i højere grad forudsat især Nora-skolens begrebsbrug kendt, end det i virkeligheden er tilfældet, og derfor læser også nogle fag- og retshistorikere vores tekst, som de plejer at læse historioGRAFISKE tekster – uden hensyntagen til den sociologiske teori om erindring, som er et hovedgrundlag hos os.

Forholdet mellem historie og erindring

På denne baggrund skal der her gives en kort skitse over Noras og beslægtedes opfattelse af kollektiv erindring og af forholdet mellem historie og erindring. Pierre Nora, David Lowenthal og andre nutidige erindringshistorikere er (indirekte) elever af den franske sociolog Maurice Halbwachs (1877-1945), der som erindringsforsker var knyttet til Annales-skolen. Halbwachs' erindringsteori var på sin side kraftigt influeret af sociologen Émile Durkheim, der omkring århundredskiftet pegede på, at dyrkelse af historie i moderne samfund kunne komme til at spille samme rolle for moral og værdier, som religionen gjorde i de traditionelle samfund.

I forlængelse af Durkheim så Maurice Halbwachs erindringen som et socialt fænomen, ikke et individualpsykologisk. Hans metode er i 1990'erne blevet betegnet som »social-konstruktivistisk« i den forstand, at han allerede i 1920'erne anskuede erindring som en social konstruktion, hvis rammebetingelser og indhold udspringer af samtidige behov. Begivenheder og erfaringer bliver ikke af sig selv til erindringer, de bliver det gennem socialt bestemte virkelighedsopfattelser og samtidige behov for skabelse af forklaring og sammenhæng med henblik på *handlen*. For Halbwachs er den kollektive erindring de erindringer, som samfundet i enhver epoke kan rekonstruere inden for dets givne referencerammer.

Halbwachs sondrede også skarpt mellem historie – et videnskabeligt genstand – og erindring, som han så som interesse- og gruppebestemt. Historien var et felt, der så at sige skulle opdyrkes på den glemslens brakmark, som den kollektive erindring lod ligge udyrket hen. Og vel at mærke dyrkes på en rationel måde – systematisk og

metodisk. Hvor den kollektive erindring ifølge Halbwachs er tilbøjelig til at »retouchere, beskære, fuldkommen-gøre – således at vi er overbeviste om, at vores erindringer er nøjagtige og dermed kan tillægge dem en betydning, som virkeligheden ikke havde«, så er historievidenskaben orienteret mod objektivitet, detailrigdom og en stadig jagt efter modsætninger og brud i fortiden. Hermed er den også det eneste middel til kritik af den kollektive erindrings offentlige brug af historien.³

Franskmanden Pierre Nora har videreført den Durkheim-Halbwachs'ske betragtningsmåde. Et centralt citat fra indledningen til kæmpeværket *Les lieux de mémoire* i syv bind og med 120 afhandlinger af forskellige historikere (1984-1992) kan illustrere dette. Nora begynder i denne indledning med teoretisk at skelne mellem historie og erindring. Disse to begreber er »ikke synonyme, men, som det i dag står klart for os, i enhver henseende modsætninger«. Programmatisk udtrykker Nora den efter hans opfattelse grundlæggende forskel, ja modsætning, mellem historie og erindring således:

»Erindringen er livet, den er til stighed båret af levende grupper og derfor i permanent udvikling, åben over for glemslens såvel som mindets dialektik og uvidende om deres fortløbende deformationer, ligesom den er sårbar over for forskellige udnyttelser og manipulationer samt undergivet lange latensperioder og pludselig opvågner. Historien er den altid problematiske og ufuldstændige rekonstruktion af det, der ikke længere er. Erindringen er et stadig aktuelt fænomen, et levende bånd til den evige nutid; historie, derimod, er en repræsentation af fortiden. Fordi erindringen er følelsesbetonet og magisk, tager den kun de enkeltheder til sig, som styrker den: den ernærer sig af uskarpe, sammenblandede, totale eller flagrende minder med vage omrids

– partikulære eller symbolske – idet den er i stand til alle overførsler, klipninger, snit eller projektioner. Historien fordrer som den intellektuelle og verdslige operation, den er, analyse og kritisk diskurs. Erindringen placerer mindet i det sakrale, historien uddriver den derfra, den vil altid gøre tingene nøgterne. Erindringen udspringer af en gruppe, hvor den fungerer som kit, altså det samme som Halbwachs har sagt, at der er lige så mange erindringer som der er grupper. Erindringen er af natur både mangfoldig og reducerende, den er kollektiv, flertalsorienteret og alligevel individualiseret. Historien derimod tilhører alle og ingen og bliver dermed i sit anlæg universel. Erindringen rodfæstes i det konkrete, i rummet, handlingen, billedet og genstanden. Historien knytter sig kun til tidsmæssige forløb, til tingenes udvikling og sammenhæng. Erindringen er absolut, historien kender kun det relative.

I historiens hjerte arbejder en kritik, der er ødelæggende for den spontane erindring (...) Historiens bevægelse, den historiske ambition, er ikke ophøjelsen af det, der egentlig er sket, men dets tilintetgørelse (...) Et samfund, som helt og holdent levede i historiens tegn, ville til sidst lige så lidt som et traditionelt samfund kende til steder, hvor det kunne forankre sin erindring«.⁴

Det som Nora føjer til Halbwachs' teoribygning er idéen om »stedernes« betydning. Under moderne forhold manifesterer erindringen sig på en anden måde end tidligere, hvor der fandtes klart afgrænsede »erindringsfællesskaber« eller, som Nora kalder det, »milieux de mémoire«. Disse socialt betingede miljøer er blevet undermineret af demokratiseringen, den videnskabelige revolution og udviklingen af massesamfundet og har efterladt historien, altså den erkendelsesorienterede videnskab, som en slags triumfa-

tor. Under modernitetens tryk er den levende erindring blevet delegitimeret, og den manifesterer sig nu først og fremmest som erindringssteder – *»lieux de mémoire«*. Disse steders betydning og høje status skyldes netop erindringsfællesskabernes forfald, de er erstatninger for den levende erindring.

Erindringsstedernes hemmelighed ligger i den funktion de har i samfundet, nemlig at bevare den kollektive erindring, som de legemliggør, fra at blive historie. En historisering ville være ensbetydende med en »afsakralisering« og dermed fjerne stedernes social-symbolske funktion til fordel for en moderne, rationel betragtning af de begivenheder, stederne bærer vidne om. Den symbolske funktion er nemlig altid opstået senere end begivenhederne og er fra da af blevet »erindring«. Det kan også siges på den måde, at *funktionen* er blevet alt afgørende.

Men hvad er et »erindringssted«? På den ene side eksemplificerer Nora stederne som *»museer, arkiver, kirkegårde og samlinger, fester, årstidspunkter, traktater, protokoller, monumenter, valfartssteder, foreninger«*⁵ – altså overvejende som fysisk-materielle eller rumlige fænomener. På den anden side tillægger han som nævnt symbolikken afgørende betydning. Hermed bliver erindringsstederne til krydsfelter for begge dimensioner – de bliver *»dobbeltsteder«*, som han skriver.

Især i de sidste bind bliver »stederne« abstrakt-symbolske betydning og funktion mere og mere fremtrædende i de franske historikers analyser. Her beskriver Mona Ouzouf f.eks. *»Liberté, Egalité, Fraternité«*, Marcel Gauthier den politiske modsætning mellem højre og venstre og Nora selv modsætningen mellem gaullister og kommunister i efterkrigstiden – med andre ord emner, hvis materielle substans ikke er særlig konkret eller »stedlig«,

om man vil. Men det betyder naturligvis ikke, at disse emner ikke har en tydelig funktion i samfundets erindringsarbejde, og derfor er de alligevel uundværlige i et værk om kollektiv erindring. Hvilken betydning højre-venstre dikotomien eller slagordet *»Frihed, lighed, broderskab«* stadig har i den politisk-kulturelle retorik er formentlig klar for de fleste, selv i et land som Danmark med en historiekultur som er ret forskellig fra den franske.

Den tyske historiker Klaus Grosse-Kracht har kaldt erindringsstederne for *»de floskler der har »longue durée«, vor historiebevidstheds topoi«*. Hans kollega, historiedidaktikeren Jörn Rüsen, taler om stederne som *»narrative forkortelser«*, der tjener *»den hurtige forståelse omkring et udsagns historiske forudsætninger, baggrunde, årsager og implikationer. De er historier, som er indlejret i sproget, historier, der ikke bliver fortalt, men som allerede fortalte bliver anvendt til påberåbelse og kommunikation«*.⁶

Med et udtryk af den kendte tyske kunsthistoriker Aby Warburg (1866-1929) kalder Rüsen også den kollektive erindrings emner for vore historiske erfaringers *»patosformler«*. Det gør han ud fra den kendsgerning, at patetiske erindringsfigurer lever videre i en tidsalder, der ellers karakteriseres af fagvidenskab og historisk kritik.

For Nora er konstateringen af modsætningen mellem historie og erindring imidlertid ikke tilstrækkelig, og det enorme projekt går faktisk ud på ikke blot at rekonstruere erindringshistorien – til forskel fra både *»historien«* og *»fortiden«* – men først at fremmest at *dekonstruere* den. Projektet er at vise, hvad der er *bagved* erindringen, bagved det, der forekommer os selvfølgelig og banalt i vores omgang med historien, dvs. de latente modsigelser, konflikter og semantiske

forskydninger, der er sket i »fortidens« samfundsmæssige kontekst over tid.

Vores brug af begrebet kollektiv erindring

Det er denne type teori, som også amerikaneren David Lowenthal repræsenterer (omend i en radikal udgave), der har været basal for os. Altså ikke teorier om offentlig opinion el. lign. Efter vores opfattelse kan den godt kombineres med Roland Barthes' myteteori, som vi også har ladet os inspirere af, selvom der naturligvis er tale om to forskellige felter for benyttelse af teorien – det ene af mere sociologisk, det andet af en umiddelbart mere tekstlig karakter. Som svar til Haastrup, Tamm, og på dette punkt også Peter Scharff Smith, kan vi altså sige, at »kollektiv erindring« for os ikke svarer til den offentlige mening eller til den almindelige bevidsthed, men til den erindrings- og mindepraksis, som eksempelvis viser sig ved besættelseshedsjubilæerne, i den politiske retorik om besættelsen eller et af de andre »steder«, hvor mindepraksis udfolder sig. Man kunne også sige, at erindringspraksis udgør en slags metasprog, og som sådan er den i virkeligheden meget langt fra hverdags sproget og den almindelige forståelse blandt folk (selvom det accepteres som et sprog, lige som vi alle accepterer præstens mindetale ved en begravelse, selvom vi måske ved, at han/hun ikke har kendt afdøde personligt). Derfor har vores bog jo også en undertitel: *Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997* – der netop taler om »forvaltning« af historien og traditionen om krigen og besættelsen. I stedet for metasprog kunne man for vores skyld kalde det »forvaltningsprog«, og et sådant er altid langt fra »folkesproget«.

Med lidt god vilje kan »grundfortællingen« ligeledes ses som et »sted« i Nora'sk forstand, hvorfra fortællingen om besættelsestiden forvaltes på det sproglige plan. Den strukturerer alle narrationer af besættelsestiden i større eller mindre omfang. Vi tror altså, at vores teoretiske bukser trods alt holder.

At vi i bogen enkelte gange er lige ved at sidestille kollektiv erindring og offentlig opinion er imidlertid et beklageligt faktum. Vi burde for det første konsekvent have kaldt det sidste for »mediemæssig offentlighed« eller »offentlig repræsentation«, og for det andet skulle vi stærkere have præciseret, at denne ikke er lig med kollektiv erindring, men må ses som et *udtryk* for den. Og naturligvis er der en forbindelse mellem »kollektiv erindring« og »offentlig opinion«, »offentlig bevidsthed« mm. på den anden side; ligesom erindringen forekommer denne opinion mere styret af samtidige behov end af indsigt i fortiden, men hvordan forbindelsen nærmere skal udredes har vi ikke taget stilling til. Og for at gøre det hele endnu mere kompliceret er den offentlige mening som bekendt heller ikke det samme som hvad folk mener! Den velvillige læser har naturligvis selv kunnet tænke sig til denne skelnen mellem opinion og kollektiv erindring, men vi burde ikke have ladet muligheden for misforståelse stå åben. Den indledningsvise gennemgang af begrebet om kollektiv erindring, hvor Nora bl.a. tages op, er også blevet for kort, lige som vi selvfølgelig burde have præciseret forbindelsen mellem Nora og dennes begreber i indledningen og brugen af Lowenthal i de sidste afsnit.

Vi er fuldstændig klar over, at der i Danmark findes vidt forskellige opfattelser af besættelsestiden og syn på dens overlevering, og at mange mennesker forholder sig skeptisk til jubilæumsretorik og forsøg på historiema-

Dronning Ingrid og kronprins Frederik lægger blomster ved monumentet i Mindelunden i Ryvangen under mindehøjtideligheden den 4. maj 1995. Udover at være et mindested for pårørende har Mindelunden siden indvielsen i 1950 dannet ramme om officielle mindehøjtideligheder og veteranorganisationers mindearrangementer; og her har udenlandske repræsentanter – senest den amerikanske præsident Bill Clinton i 1997 – nedlagt kranse (Foto: Keld Navntoft, Nordfoto).

nipulation. Vi er også bevidste om, at historikere som Aage Trommer og Hans Kirchhoff med deres konfliktopfattelse – og i det hele taget nyere forskning i hidtil oversete sider af besættelsestiden – har haft betydning i forhold til visse miljøer ud over det faghistoriske. Men når dette sammenholdes med hvad der rent faktisk kan konstateres af officiel iscenesættelse og larmende mediekonsensus ved et jubilæum eller af højlydte protester over en tv-serie, der bryder med konsensus-synet eller med den patriotiske beretning, så udgør *alene denne modsigelse et problem, som historikerne bur-*

de interessere sig for i stedet for at bagatellisere.

Vi har i vores bog afdækket modsigelsen og søgt at forklare konflikten mellem historie og erindring i perioden 1945-97. Vi har bl.a. massivt kunnet dokumentere, at forskningen har haft ringe indflydelse på den kollektive erindringspraksis og har endnu ikke set nogen anfægte denne konklusion på et empirisk grundlag (derimod nok på et postuleret).

Vi har ikke analyseret erindringen i et individuelt perspektiv. Og derfor giver vi heller ikke noget bud på, hvad danskerne som individer går rundt og

tænker om besættelsestiden. At mennesker deler erindringspraksis indebærer heller ikke, at de automatisk deler erindringens indhold. Der eksisterer mange adskilte og varierede erindringer, der alle på unik måde er relateret til et levet liv. Men i den fælles erindringspraksis tillægges disse adskilte erindringer til stadighed fælles mening. Sagt på en anden måde udbreder erindringsstederne idéen om en kollektiv erindring – et forestillet fællesskab om fortiden. Og det er det, vi har analyseret. For monumenternes vedkommende er vi f.eks. inspireret af amerikaneren James E. Young's analyse af Holocaust-mindesteder.

I virkeligheden er der som allerede antydnet ingen, der aner hvor »konfliktfyldt« danskernes besættelsesopfattelse egentlig er. Mange af de »beroligende« udsagn om danskernes nuancerede forhold til det danske samfunds fortid bygger for os at se ikke på undersøgelser, men på *wishful thinking*. Men udsagnene om, hvad danskerne i virkeligheden mener – in casu om besættelsesperioden – fremsættes altid med stor overbevisning i penneføringen. Og det er som Ditlev Tamms et optimistisk billede, der tegnes, ja man kunne fristes til at kalde det ukritisk. Vi har her overfor holdt os til levnene; arbejdet med dem repræsenterer efter vores mening den eneste videnskabelige metode – ikke til at påvise opinionen eller bevidsthedsformerne i sig selv, men til at skildre erindringen, som den konkret manifesterer sig. For snakken omkring middagsbordene er vi ikke i stand til at fange, med mindre den afsætter sig spor som kilder.

Det ville iøvrigt også være barokt, hvis historikere ikke kunne studere jubilæer, mindehøjtideligheder, tv-serier mm., men måtte overlade dem til etnologer og folklorister. Primært at betragte disse manifestationer, der henviser til både nutid, fortid og fremtid, som »fester« uden nogen egentlig for-

bindelse med politik og historiebevidsthed – og dette ligger implicit i bagatelliseringen af dem i en historisk sammenhæng – er hverken frugtbart eller rimeligt. Og historie præges ligesom erindring i dagens samfund af en stadig større stilisering og iscenesættelse.⁷

»Historien (...) tilhører alle og ingen og bliver dermed i sit anlæg universel. Erindringen rodfæstes i det konkrete, i rummet, handlingen, billedet og genstanden (...) Erindringen er absolut, historien kender kun det relative.« Sådanne Nora-udsagn kan man fuldt legitimt være uenig med eller i tvivl om – bl.a. om hvorvidt modsætningen mellem historie og erindring dybest set er så jernhård, som han hævder. Men det er alligevel erkendelsen af denne diskrepans, der er dynamikken i vores analyse af erindringen om besættelsestiden, og som andre forskere er nødt til at tage stilling til, hvis de vil bedømme den på dens eget grundlag, dvs. som andet end en traditionel historiografisk analyse. Hvis man kun gør det sidste – altså begrænser synsvinklen til det faghistoriske paradigme – er der ganske rigtigt ikke så meget nyt i bogen udover den systematiske sammenfatning af erindringshistorien. Men hvis man kan tage ny teori og betragtningsmåder ind, er der ikke så lidt nyt at hente. Og gjorde man det, ville diskussionen ikke alene blive mere præcis – den kunne også få et videre teoretisk perspektiv.

Konklusion

Som led i historieformidlingsprojektet har vi fremlagt et studium af *mémoire collective* i relation til besættelsestiden herhjemme. Vores metode ville også kunne bruges på andre perioders efterliv, f. eks. »1968«, der efterhånden er blevet et (magisk) erindringssted.

Mange har troet, at vores bog var en

historiografisk fremstilling eller en studie i den offentlige opinion omkring besættelsestiden, for slet ikke at tale om alle dem, der pr. rygmarv mente, at der var tale om en revisionistisk besættelseshistorie, hvis formål var (på ny, jvf. Trommer og andre) at kaste smuds på modstandsbevægelsen. Dem hører vi stadig fra i form af anonyme breve og smædeskrifter af høj underholdnings- og på en måde også forskningsværdi. Men naturligvis er der ikke tale om en besættelseshistorie, det ses alene af undertitlens periodeangivelse: 1945-1997.

Fra at beskæftige sig udelukkende med faghistorisk forskning og formidling bør »historiografien« efter vores mening udvides til at beskæftige sig med hele formidlings-, receptions- og brugsprocessen af historie, i samfundet som helhed som i forskellige samfundsgrupper. Derfor understreger vi også, at alle historiekulturens dimensioner må inddrages samt alle typer af materiale lige fra materielle genstande over politikertaler og kommemorationer til doktordisputater (og af samme grund beklager vi selv fraværet af analyser af skønlitteratur og film i vores bog). Hvis bestræbelsen lykkes, er der ikke længere tale om historiografi, men om noget der er nyt i Danmark: studier i historiekultur og erindringshistorie. Vi er så ubeskedne

at mene, at det i det konkrete tilfælde er lykkedes for os at foretage og fremlægge et sådant studium, omend det bestemt ikke er uden problemer og mangler.

Noter:

1. Ditlev Tamm: Gamle myter på nye lædersække, *Kritik* 136, 1998, s. 78.
2. Lars Haastrup: Må man have lov at skrive besættelsestidens historie?, *Narratio*, medlemsbrev nr. 31, 1998-99, s. 28 f.
3. Klaus Grosse-Kracht: Gedächtnis und Geschichte: Maurice Halbwachs – Pierre Nora, i: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1, 1996, s. 23f. Se også Anette Warring: Kollektiv erindring – et brugbart begreb?, i: Bernard Eric Jensen m.fl. (red.): *Erindringens og glemslens politik*, 1996, s. 205-233.
4. Pierre Nora : Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux, i: Nora (red.): *Les lieux de mémoire: I. La République*, 1984, s. xix f. (vores oversættelse). Se iøvrigt Center for humanistisk historieformidling: *At formidle historie – vilkår, kendetegn, formål*, 1999.
5. Sst. s. XXIV.
6. Citeret efter Grosse-Kracht: *Gedächtnis und Geschichte* (se note 3), s. 28 (vores oversættelse). Se også Jörn Rüsen: Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken, i: Rüsen, Grütter og Füssmann (red.): *Historische Fascination. Geschichtskultur heute*, 1994, s. 3-26.
7. Jvf. Claus Bryld: Er vi selv historie? – kampen om samfundets legitime erindring, i: Bernard Eric Jensen m. fl. (red.): *Erindringens og glemslens politik* (se note 3), s. 17-52.

Anmeldelser

Stig Jensen (red.): Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, bd. 35, i kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 1998, 301 og 245 s., 448 kr.

Tværvideenskabeligt samarbejde om løsningen af større opgaver bliver, også inden for historie og arkæologi, stadig mere almindeligt. Den omsiggribende specialisering, der medfører, at den enkelte forsker ikke længere er i stand til på et videnskabeligt forsvarligt grundlag at overskue større perioder, nødvendiggør i sig selv dette samarbejde, men samtidigt betyder det også, at nye sammenhænge og problemstillinger kan belyses på en betydeligt mere forsvarlig måde end hidtil. Det indså lederen af Den antikvariske Samling i Ribe Stig Jensen, da han allerede i 1981 søsatte projektet om Ribeegnen igennem 10.000 år. Ønsket var at skabe en samlet arkæologisk-historisk beskrivelse af bebyggelsens udvikling siden den sidste istid inden for de 15 sogne, der udgør Den antikvariske Samlings virkeområde. Hensigten var at belyse bebyggelsens fordeling i landskabet og derigennem ikke mindst menneskets udnyttelse af de naturgivne ressourcer fra jægerstenalderen omkring 9.700 f. Kr. og frem til 1984. Ved siden af det rent faglige perspektiv ønskede man også at »åbne befolkningens og politikernes øjne for de værdier og den tidsdybde, der ligger i områdets bebyggelsesstruktur; så man ikke på nogle få årtier ødelægger, men i stedet tager hensyn til det billede, der har været gældende gennem årtusinder. Det drejer sig om at planlægge med og ikke mod fortiden« (s. 13). Denne udtalelse var nærmest profetisk med henblik på i dag, hvor kulturlandskabet i høj grad er i fokus og oven i købet skal indgå som et væsentligt element i de kommende retningsplaner.

Godt 20 forskere, primært arkæologer og historikere, har deltaget i projektet, og hovedparten af manuskripterne blev afleveret i perioden 1985-87 og har altså hvilet i en rum tid, inden de, uden at være blevet opdateret, endelig er udkommet på tryk. Det kan naturligvis, specielt da i vor tid, være endog overordentlig problematisk at udgive forskning, der er mere end 10 år gammel, men i dette tilfælde er det nu ikke helt omsonst.

Efter et naturligvis fuldkommen uundværligt kapitel om det landskab, det hele drejer sig om, følger en række vigtige indlæg af kildekritisk karakter, primært omhandlende de kendte oldsagers og oldtidsminders repræsentativitet. Specielt Helge Brinch Madsens analyse af oldsagernes bevaringstilstand i forskellige jordtyper er af stor værdi. Afsnittet peger således direkte frem imod et stort nationalt forskningsprojekt om samme emne, der netop er igangsat. Herefter følger så i kronologisk orden behandlingen af bebyggelsens udvikling igennem de forskellige arkæologiske og historiske perioder. Grundlaget for den arkæologiske del af disse kapitler er en registrering af hele det tilgængelige kildemateriale, mens der for middelalderen og i endnu højere grad for nyere og nyeste tid naturligvis er foregået en udvælgelse i det omfangsrige kildemateriale. En stor del af det benyttede kildemateriale er præsenteret i en katalogdel, der sammen med 8 ekskurer, noter og litteraturlister udgør bogens bind 2. Nævnes skal i øvrigt også de mange fremragende kort, der præger bogen. Bag mange af disse ligger der et stort arbejde, og fremhæves bør her specielt Lars Hammer og Jakob Vedstedes rekonstruktion af Ribeområdets udseende omkring 1800 på baggrund af udskiftnings- og matrikelkort (s. 272). Gid der fandtes sådanne kort for hele landet.

Det kan vel næppe komme som en overraskelse, at der er stor forskel på de rent arkæologiske afsnit og de historiske, men også inden for hver disciplin ses store forskelle i den måde, den enkelte forfatter har grebet sit stof an på. Bogen rummer således ikke en lang kontinuerlig og sammenhængende beskrivelse af bebyggelsens udvikling i disse 15 sogne, men snarere en række til dels meget forskellige artikler med bebyggelsens udvikling som fælles overordnet tema. Netop af den grund er det af den allerstørste betydning for hele bogen, at redaktøren, den desværre alt for tidligt afdøde Stig Jensen, har valgt at indlede bogen med et resume af de hovedkonklusioner i de mange kapitler, der vedrører selve bebyggelsesudviklingen. Klogeligt er dette resume lagt forrest i bogen. Med sammendraget i baghovedet kan man nemlig kaste sig ud i læsningen de mange artikler med en vis chance for ikke at miste tråden undervejs. I artiklerne gemmer der sig utallige spændende delkonklusioner, provokerende teorier, overraskende sammenligninger og metodiske indfaldsvink-

ler, og der er næppe nogen tvivl om, at mange af disse artikler, på trods af deres alder og dermed til tider noget antikverede teoretiske udgangspunkt, i fremtiden vil være uomgængelige for forskningen inden for de enkelte perioder.

Her skal ikke fremhæves nogle artikler frem for andre, dertil er projektet for bredt, de anvendte metoder for forskellige, og anmelderens detailkendskab til alt fra jægerstenalder til landbrugets udvikling i nyere tid for ringe. Netop her ligger måske hele projektets svaghed. Ikke ret mange vil være i stand til at læse bogen igennem med den fornødne baggrundsviden, der skal til, for at kunne forholde sig tilpas kritisk til alle de mange konklusioner, der bliver draget i de mange artikler. Og samtidig er artiklerne skrevet på et videnskabeligt plan, der i meget høj grad netop kræver et vist kendskab til både udviklingen af gravskikken i ældre romersk jernalder og dyrkningssystemerne i Vestjylland i 1600-tallet. Et eller andet sted derimellem vil de fleste almindelige læsere have mistet tråden, og det var næppe det, der var meningen.

Det er et spændende projekt, der blev gennemført på Den antikvariske Samling i 80'erne, og der er kommet en på mange måder spændende bog ud af det her i slutningen af 90'erne. Om det er sådan bebyggelsesstudier skal drives og ikke mindst publiceres i fremtiden er mere usikkert. Man kunne i hvert fald have ønsket sig, at den var udkommet for 10 år siden, hvor den sandsynligvis ville have fået en langt større betydning for udviklingen indenfor den samlede bebyggelseshistoriske forskning, end den vil få i dag.

Lennart S. Madsen

Jesper Hjermand, Mette Iversen og Hans Krøgaard Kristensen (red.): Viborg Søndersø 1000-1300, Byarkæologiske undersøgelser, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, bd. 34, i kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 1998, 372 s., 395 kr.

Dansk middelalderarkæologi er endnu en ung videnskab, specielt hvis man skal måle den med den forhistoriske arkæologi. Det er igennem de sidste 40 år, at middelalderarkæologien for alvor har fået sig etableret som selvstændigt fagområde, og først i 1971 fik faget akademisk status ved oprettelsen af Lærestol for Middelalderarkæologi ved Århus Universitet. Dette betyder bl.a., at den helt nødvendige grundforskning endnu er en mangelvare inden for faget. Materialefremlæggelser, kataloger, kronologiske studier og grundig publicering af store og små udgravninger er endnu helt afgørende for fagets udvikling.

Og her følger bogen om udgravningerne ved Viborg Søndersø sig smukt ind i den endnu alt for korte række af standardpublikationer, som Wilhelm la Cour's bog om Næsholm og bogen om udgravningerne ved Århus Søndervold.

I 1981 og 1984-85 gennemførte Viborg Stiftsmuseum, pga. et forestående byggeri, en række prøvegravninger i et område i Viborgs østlige del, ned mod Viborg Søndersø. Ved udgravningerne fandtes rige levn efter en håndværkerbebyggelse, der i tid har strakt sig fra lige omkring år 1000 og frem til ca. 1300, da en stor del af området blev oversvømmet i forbindelse med en opstemning af søen ved Søndermølle. Netop denne opstemning har været af afgørende betydning for udgravningens resultater. Det vandmættede miljø har betydet, at bevaringsforholdene for organisk materiale har været enestående, hvilket specielt har bevirket, at der her er bevaret genstande, der i mange andre middelalderarkæologiske udgravninger er forsvundet.

I bogen fremlægges udgravningens resultater på klassisk vis. I et par længere afsnit beskriver udgravningslederen Hans Krøgaard Kristensen udgravningen og de fundne anlæg, der specielt udmærker sig ved de mange velbevarede rester af hustomter, hegn, brønde og vejforløb. Netop de gode bevaringsforhold betyder her, at vort kendskab til almindelige menneskers boligforhold i de tidlige købstæder bliver væsentligt forøget. Efter et vigtigt afsnit om bevaringsforhold og genstandskonservering tages der så fat på en gennemgang af det genstandsmateriale, der dukkede op af de mange huller ved Sønder Søens vestbred. Afsnittene om genstandsmaterialet er skrevet af 20 forskellige forfattere, der hver har taget sig af en eller flere genstandsgrupper. Teksterne er grundige, forsynet med talrige litteraturhenvisninger, og vigtigst af alt, grundigt illustrerede i både fotografi og tegning. Og behandlingen af genstandene når vidt omkring. Det indledes retfærdigvis med Jesper Hjermands store, og for den fremtidige forskning helt grundlæggende, artikel om keramikken. For alle arkæologiske discipliner er keramik et af de væsentligste dateringsmidler, og i dansk middelalderarkæologi savnes endnu megen grundforskning inden for dette område. Der er store afsnit om genstande af læder, metal samt knogler og tak, men også mindre specialartikler, som f. eks. Mytte Fentz grundige behandling af en hørskjorte fra 1000-tallet. Hertil kommer en række afsnit, hvori resultaterne af de heldigvis mere og mere almindelige naturvidenskabelige undersøgelser bliver fremlagt. Man kommer meget tæt på middelaldermennesket, når indholdet af latrinaflejringer bliver studeret under mikroskop.

I de kommende år vil genstandsmaterialet fra Viborg Søndersø blive studeret og sammenlignet med både nye og gamle fund fra andre ud-

gravninger. Opfattelser og tolkninger vil, som det sig hør og bør, blive ændret (således har en genstand, der i denne bog tolkes som et hals-smykke (s. 206) ved sammenligning med et fund fra en anden undersøgelse vist sig at være et geddeforfang), men publikationen vil komme til at stå som en af de væsentligste middelalderarkæologiske publikationer igennem mange år.

Bogen sluttet af med et sammenfattende kapitel forsynet med talrige farvefotos og med en gennemgang af Viborgs udvikling i perioden 1000-1300. Er man kun almindeligt interesseret læser, er det nok med disse kapitler, man skal starte sin læsning, hvorimod middelalderarkæologer og specielt interesserede i høj grad kan se frem til at skulle læse bogen igennem fra ende til anden.

Lennart S. Madsen

Henning Ringsgaard Lauridsen og Lars Munkøe (red.): Viborgs Historie, bd. 1, Oldtid-1726, Viborg kommune 1998, 368 s., ill., 325 kr.

Denne bog udgør første bind af Viborgs historie, tredje bind (1940-97) udkom i 1997, og andet bind (1726-1940) forventes at udkomme i slutningen af 1999. Hermed får Viborg en afløser for Viborg Købstads Historie I-IV fra 1940.

I dette århundrede er byhistorier blevet udgivet i en lind strøm og af meget vekslende kvalitet. Det er Viborg – Jyllands hovedstad – vel undt at få en ny og opdateret byhistorie, og nærværende værk hører absolut til i den gode og seriøse ende. Bogen er forfattet af otte kyndige fagfolk, og forsynet med noter, kilde- og litteraturfortegnelser. Der er tillige tale om en smuk bog i flot og læsevenligt tryk med mange kort og velvalgte illustrationer. En del af disse er dog gengivet i meget lille format i margenen, hvorfor det kan være svært at iagttage detaljerne. Dette gælder bl.a. Broddenbjergmanden på s. 15 og Mammeøksen på s. 21.

Bind 1 er inddelt i 13 afsnit der behandler forskellige aspekter af Viborgs Historie. De enkelte afsnit er hver især velskrevne og kommer på udmærket vis rundt om deres emne. De mange forfattere og afsnit betyder dog desværre, at en mere sammenhængende beskrivelse og analyse af Viborgs udvikling ikke bliver forsøgt. Den valgte fremgangsmåde kræver også en kraftig redaktionel indsats, der sikrer sammenhæng og minimerer antallet af gentagelser. Dette er desværre ikke lykkedes fuldstændigt, hvorfor læseren f.eks. to gange får at vide at Rasmus Clementsen (s. 138 og 196) drak vel meget vin til et gilde, og helt galt går det på s. 184, hvor det bliver oplyst hele tre gange, at Læsø var blandt

domkapitlets besiddelser. En anden mindre lap-sus er det, at fænomener, der ikke nødvendigvis er læseren bekendt, som f.eks. at helgenen Sankt Kjeld stammer fra Viborg, først forklares på s. 79, mens tidligere omtaler af Sankt Kjeld i bogen tager det for givet, at læseren besidder denne viden.

Den ældste bebyggelse tilbage fra stenalderen ved Viborg behandles af Mette Iversen, men spørgsmålet er, om bogen ikke burde have taget sin begyndelse i Vikingetiden, hvor en egentlig bydannelse kan spores. Det er trods alt byen og ikke stedets historie, der er bogens emne, og det lykkes da heller ikke for forfatteren at få sam-mendraget den spredte viden om Viborgegnet til en helstøbt beskrivelse. Der er straks mere form over fremstillingen af middelalderens Vi-borg, hvor kilderne flyder mere rigeligt. Hans Krongaard Kristensen leverer en grundig gen-nemgang af bygningerne, gadernes og bymar-kens historie, mens Jesper Hjerminde tegner om-ridsene af dagliglivet i tidlig- og højmiddelalde-ren. Viborgs rigspolitiske betydning, som sæde for Nørrejylland landsting og som marked, skil-dres velopløst af Ole Fenger. Også Bjørn Poulsen og Per Ingesman bestræber sig på at vise Vi-borgs centrale rolle i Jylland. I sit bidrag om by-ens styre og handel 1350-1536 inddrager Bjørn Poulsen således bl.a. de bevarede toldregnska-ber fra Gottorp, og dokumenterer derved Vi-borgs ikke ubetydelige deltagelse i fjernhandlen med okser og heste. Viborgs rolle som bispesæde og placering i reformationen behandles i to af-snit af Per Ingesman, og skildringen af domka-pitlet er forbilledlig klar. Interessant er også skildringen af reformationens forløb i Viborg og pointeringen af bystyrets aktive indsats. Det er dog ærgerligt, at forfatteren ikke dvæler lidt mere ved de uenigheder, der var mellem byens borgere heriblandt den tidligere borgmester Oluf Skræder, der blev henrettet for sin delta-gelse i Grevens Fejde. Mere problematisk er Per Ingesmans bemærkning på s. 192, om »at lægfol-kets religion i høj grad holdt sig inden for de rammer som kirken stillede op for menigheden«. En litteraturhenvi-sning til Eamon Duffy: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c.1400-c.1580* for denne påstand, kan ikke betragtes som fulgyldig dokumentation. I århundrederne efter reformationen er der utalli-ge vidnesbyrd om, at danskernes forestillings-verden stadig indeholdt magisk-religiøse aspek-ter af hedensk oprindelse. De mange trold-domsprocesser ved Viborgs Landsting om bru-gen af og troen på hvid og sort magi er bl.a. ek-sempler på dette.

Tiden efter reformation og hermed også Vi-borgs nedgang efter krigene i 1600-tallet er overladt til Paul G. Ørberg, der skiver om den politiske og økonomiske udvikling, og Marianne Bro-Jørgensen, der behandler erhvervsudviklin-

gen og dagligdagen i byen. Begge forfattere slipper fint fra opgaven på den sparsomme plads, om end retsudøvelsen og bytingets øvrige funktioner nok kunne have fortjent en mere dybtgående behandling. Det samme gælder Lands-tinget, der fortsat var en væsentlig institution af stor betydning for staden. Det er således påfaldende at G. Henningsen, J. C. V. Johansen og Ditlev Tamms artikel: 18.000 Jyske domme, *Fortid og Nutid* XXVIII (1979), s. 240-70 ikke figurerer i litteraturlisten.

I forordet skriver borgmester Johannes Stensgaard, at han håber at læserne »vil finde nyttig viden og spændende skildringer«. Det har nærværende anmelder allerede gjort og Viborgen-serne og andre med interesse for købstadshistorie vil kunne hoppe ind i det næste årtusinde med en glimrende moderne fremstilling af en væsentlig købstads tidlige historie.

Anders Sode-Pedersen

Else Asmussen (red.): Ahlgade 15-17, Holbæk. En arkæologisk og historisk undersøgelse fra 1200 til nutiden. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1994-95. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1997.

Bogen om Ahlgade 15-17 er en stor og prægtig bog, der præsenterer dels en middelalderudgravning i Holbæk foretaget i midten af 1980'erne, dels en historisk-etnologisk undersøgelse, der bringer læseren op til nutiden på de matrikelnumre, hvor udgravningerne har fundet sted. Der er tale om et imponerende og væsentligt bidrag til Holbæks Historie.

I 1985 foretog Museet for Holbæk og Omegn i samarbejde med Nationalmuseet en prøveudgravning inden et større byggeri midt på hovedgaden, Ahlgade, skulle påbegyndes. Det viste sig, at der på byggegrunden, en dobbeltgrund fandtes en del af en middelalderlig sognekirkegård og rester af middelalderbebyggelse. I bogen præsenterer middelalderarkæologen Hanne Dahlerup Koch først resultaterne af de egentlige udgravninger fra 1986. Her får man en grundig redegørelse for dokumentationssystemer og udgravningsmetoder, en gennemgang af bebyggelsens faser i nr. 17 samt af kirkegården, der hørte til den middelalderlige sognekirke, Sct. Nicolai, der i 1573 overgik til verdslig benyttelse. Kirkegården var i brug fra slutningen af 1100-tallet. De gravlagte beskrives m.h.t. til køn, aldersfordeling, placering, armstillinger i alt 583 grave. Keramikken har udgjort hovedparten af fundmaterialet, næsten 4000 skår af potter, kander, fade, skåle, låg, pander, der kan inddeles i 4 faser, hvor den ældste fase er præget af uglaseret,

gråbrændt lertøj, der i de senere faser følges af større indslag af glaseret lertøj og nye former og senere af lertøj af udenlandsk herkomst. For en ikke-arkæolog er beskrivelserne af andre fund også interessante. Det gælder især de fund, der giver vidnesbyrd om hverdagslivet fx låse, nåle, knive, sykle, tenvægte, kamme, en terning. Fremstillingen er suppleret med gode tegninger og fotos af keramikken og de øvrige fund. Det gælder også pilgrimsmærkerne, hvor der i Holbæk er fundet ikke færre end 10 ibsskaller. Det største antal fundet på en enkelt lokalitet i Danmark. De smukke fotos af ibsskallerne genfindes meget velvalgt på bogens omslag. Det er meget prisværdigt, at Hanne Dahlerup Koch sætter udgravningens resultater ind i større sammenhænge, når hun sammenligner med andre lignende arkæologiske undersøgelser, især på Sjælland, ligesom det er væsentligt, at forskellige teorier om Holbæks ældste historie diskuteres. Da der kun findes få skriftlige kilder fra Holbæks middelalder er det, som bogen også viser, vigtigt, at der foretages arkæologiske udgravninger.

Andre faggrupper er også repræsenteret i bogen. Det gælder zoologen Tove Hatting, der har behandlet dyreknoglerne fra udgravningen. Hovedparten af knoglerne stammer fra anden halvdel af 1200-tallet og 1300-tallet. Der er flest knogler fra kvæg, hvilket har sin forklaring i, at knogler fra større dyr er bevaret i højere grad end knogler fra mindre dyr. Får, svin, geder har altså været ude for større svind, selvom man er vidende om, at får tidligere har haft stor økonomisk betydning på land og i by. Den vilde fauna er repræsenteret ved padder og vilde fugle (6 arter), vilde pattedyr: ræv, rotte, gråsæl, hjortevildt: då (indført til Danmark i middelalderen) kronvildt, rå, marsvin. Den tamme fauna viser, at høns, gæs, ænder, hund, kat, svin, får og ged var blandt Holbæks indbyggere i middelalderen. I alt er 5000 knoglefragmenter bestemt, heraf var 99% fra tamdyr. Ph.d. Inge Bødker Enghoff beskriver fiskeriet fra Holbæk i middelalderen ud fra de fundne fiskeknogler, i alt er 3843 fiskeknogler identificeret. Torskefamilien (torsk, kulter, hvilling, lange og sej) er den dominerende art (over 1/3) og der efter følger fladfisk som skrubber og rødspætter (knap 1/3) og sild (ca. 1/5). Knogler af magre fisk som torsk og hornfisk bevares godt, mens fede fisk: fladfisk, sild og ål har en tendens til at opløse sig selv, når fedtet harskner til fedtsyrer. Undersøgelsen har vist, at der var et særdeles alsidigt fiskeri til eget forbrug.

De arkæobotaniske analyser er foretaget af Nina Boldsen og David Robinson fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Ved at undersøge tre prøver fra henholdsvis en affaldsgrube, en formodet kloakrende og en koncentration af forkullet korn, kan de bidrage til et

glimt af hvilke planter, der har været dyrket eller indsamlet til brug i husholdningen. Det drejer sig bl.a. om havre, der var almindeligt dyrket i middelalderen og anvendt til både foder og menneskeføde. Kål kunne anvendes i madlavning, bulmeurt og hjertespend anvendtes til lægemidler, hør til olie eller tekstilfremstilling og foder-vikke til dyrefoder.

Overkirurg Jørgen Balslev Jørgensen har gennemgået skeletfundene. Det har været væsentligt for undersøgelsens resultater, at kirkegården ikke har været anvendt siden 1573. Det betyder med sikkerhed at det er middelaldermennesker, der er tale om. Ligeledes er det betydningsfuldt, at der er tale om en sognekirkegård og ikke en klosterkirkegård eller spedalskhedskirkegård. Det betyder nemlig, at de døde er »almindelige holbækkere«. Undersøgelsen viste, at der var større dødelighed blandt yngre kvinder pga. risiko for liv og helbred ved gennemførelse af graviditet og fødsel. Størst dødelighed var der i det første leveår, mens børnedødeligheden ikke var så stor som så mange andre steder, ligesom der fandtes et ret stort antal ældre. Det stod ikke helt ringe til med levevilkårene i Holbæk i middelalderen, hvilket også bekræftes af Jan Jakobsens undersøgelser af slid og huller i tænder og kæber. Berit Sellevold beskriver den nonmetriske variation i skeletmaterialet, men her må man nok konstatere, at målgruppen kun kan være andre fagfolk! Konklusionen er kort sagt, at holbækkere lignede andre befolkningsgrupper i skandinavien på dette tidspunkt. Efter 30-siders katalog over de gravfundne skeletter fortsætter bogen med en godt 100 sider lang beskrivelse af nyere tids »Mennesker og bygninger på Ahlgade 15-17«, skrevet af arkivar Peter Korsgaard. Her sker der et karakteristisk skift formlingsmæssigt: fra en høj grad af faktuel, til tider opremsende, fremstilling til en bredere fortælling, hvor læseren kommer tæt på enkelte mennesker, der har arbejdet og boet i Ahlgade 15-17. Det skyldes naturligvis det store skriftlige kildemateriale fra den senere periode, der giver andre muligheder for historiefortælling med udgangspunkt i beboerne, deres erhverv og bygningerne. Peter Korsgaard beskriver, hvorledes tiden efter 1573 kan opdeles i 3 perioder. Den første periode afgrænses ca. 1575 til 1780, hvor der var blandet udnyttelse, mange skiftende ejere og lejere bl.a. småhåndværkere og enker i små hustande. Den anden periode fra ca. 1780-1895 er købmandsgårdens tid med bondehandel, butik, kornlofter, brændevinsbrænderi m.v. Her kom især købmansfamilien Smith til få stor betydning, da de fra 1820 frem til midten af 1900-tallet ejede ejendommen. I denne periode var husstandene store og Smith-familiens overhoved var som re-

gel en af Holbæks største skatteydere. Tiden efter 1895 medførte store ændringer. Med andelsbevægelsen og omlægningen i landbruget ændredes købmandens rolle og handelen blev stadig mere specialiseret. Dette kom også til at gælde virksomhederne i Ahlgade 15-17. I de følgende år og helt frem til 1950'erne var det især tøjforretninger: fra finere herreekvipering til manufaktur og uldvareforretninger. Til gaden var der 7 forretninger, mens der i gården var en 4-5 stykker, bl.a. fabrikation af landbrugsredskaber og senere bil-forhandling og -værksted. Læseren kommer tæt på hverdagen gennem skifter, skatetelling, fattigprotokol, pantebreve, folketællinger, interviews, brandtaksationer aviser og fotos. Det er et imponerende materiale, der er gennemgået.

Bogen som helhed er for fagfolk. Uden tvivl vil den have overordentligt stor betydning både for det videre arbejde med Holbæks historie, men også for andre byarkæologer, der her kan finde materiale, der giver mulighed for sammenlignende undersøgelser. Bogen kan såvel set ud fra et museums politisk, et tværfagligt og et formidlingsmæssigt synspunkt afføde nogle principielle spørgsmål og måske dermed bidrage til en aktuel debat, selv om det ikke har været målet med bogen i sig selv. Museums politisk kan man stille spørgsmålet: Hvorfor skal der skaffes midler til lignende nyere tids undersøgelser? Store arkæologiske undersøgelser som denne er sikret støtte gennem museumslovens § 26, men der ikke er samme muligheder for undersøgelser m.h.t. nyere tid. Man må håbe, at der i forbindelse med den forestående revision af museumsloven tages højde for dette, så det sikres, at der i fremtiden kan fremlægges tværfaglige afhandlinger som denne, hvor historien får lov at fortsætte op til nutiden. Formidlingsmæssigt kan man konstatere, at der er store forskelle på den arkæologiske og den etnologiske arbejdsform og måske er det synd, at de spændende historier ikke kommer så mange i hænde pga. udgivelsesformen. På den anden side er *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* heller ikke et populærtidsskrift. Man kunne dog overveje at udgive en mere lettilgængelig udgave, som uden tvivl ville vække stor interesse. Men selv om *Aarbogen* ikke skal svækkes i lødighed, så vil det dog nok være værdt at overveje, hvorvidt alle skemaer, kataloger, tabeller og udgravningstegningerne med fordel kan placeres på cd-rom i fremtiden. Det ville gøre teksten mere læsevenlig, uden at forskere mister muligheden for at gå i dybden. Den middelalderlige købstad Holbæks historie er blevet betydeligt bedre belyst ved udgivelsen af dette kyndige og grundige værk, der på forbilledlig vis bevæger sig fra 1200 til nutiden.

Lene Floris

Knud Holch Andersen, Orla Poulsen og Flemming Skipper: En by i provinsen. Thisted Købstads Historie, bd. 2, Forlaget Knakken 1998, 420 sider, 298 kr.

Indtil begyndelsen af 1800-tallet, da havet brød igennem ved Agger Tange og dannede forbindelse mellem Vesterhavet og Limfjorden, var Ålborg stort set centrum for al handel ved Limfjorden. Men på trods af de vanskelige besejlingsforhold i fjorden, der i århundreder var med til at isolere Thy, har Thisted haft købstadsprivilegier siden 1524, og med åbningen af Agger kanal i 1825 spirede særligt fjernhandlen frem, og byen er vokset støt siden da.

Thistedes historie – eller rettere Thistedboernes historie – er nu blevet skrevet at et trekløver bestående af den lokale arkivar, en lokal historiker og en tidligere journalist på Thisted Dagblad, og det gør de med sådan en ildhu og charme, at man falder pladask for J.P. Jacobsens fødeby.

En by i provinsen er det andet bind i tre-bindværket om Thisted Købstads Historie og det omhandler tiden fra begyndelsen af 1800-tallet frem til 1950'erne. Bogen strækker sig over 15 hovedafsnit, der blandt andet omfatter byens topografi, indbyggernes arbejdsliv, skoleliv, familieliv samt de religiøse og kulturelle institutioner, der har været karakteristiske for Thisted gennem dette århundrede.

I afsnittet »Byens rum« skildres Thistedes bymæssige udvikling fra slutningen af 1800-tallet, hvor der på trods af byens købstadsstatus stadig var tale om et landsbysamfund med endnu ikke udskiftede avlsgårde inde i byen og bymarken i umiddelbar nærhed. Omkring århundredeskiftet blev de lave bindingsværkshuse som i så mange andre provinsbyer erstattet af to-etagers ejendomme i murværk og gips, og man får indtryk af, at der i Thisted var tale om begyndelsen på et veritabelt byggeboom, der radikalt forandrede byens fysiognomi. Forfatterne kommer dog let hen over, hvordan man fra politisk side tacklede de nye tider med ændrede krav til provinsbyens erhvervsudvikling, boligbyggeri og infrastruktur. Man får nærmest indtryk af, at al udvikling i Thisted er sket på privat initiativ, og afsnittet »Mellem meninger«, der omhandler de politiske forhold, beskæftiger sig alene med partipolitiske stridigheder og faglige kampe. Ligeledes savner man lidt flere faktuelle oplysninger om Thisted idag, der kunne sætte de mange historiske data i perspektiv. Det gælder især oplysninger om kommunens status idag – udstrækning, indbyggertal, erhvervsforhold osv.

Selv for en læser, der aldrig har sat sine ben i Thisted, er afsnittet »Familie-journal« næsten det mest læseværdige. Det skildrer på en uhøjtidelig måde indbyggernes liv og levned gennem

det seneste århundrede. I bogens forord peger forfatterne på, at det er erindringsfællesskabet – følelsen af en fælles historie, som de ønsker at give Thistedboerne med denne. Denne ambition synes opfyldt til fulde omend det sker på bekostning af nogle oplysninger, som læsere uden lokalkendskab gerne ville have haft del i. Derfor skal man nok skal være bosat i Thisted for at få fuldt udbytte af *En by i provinsen*. Vi andre må så nøjes med at glæde os over den gennemarbejdede og særdeles velskrevne tekst, samt den helt overvældende mængde billeder, hvoraf mange er mere tidstypiske end lokalhistoriske og bidrager således til et mere generelt billede af danskerens dagligliv i det 20. århundrede.

Ulla Tofte

Martin Gubi, Jens Åge Petersen og Birgitte Dedenroth-Schou: Teknisk Forvaltning, Kolding Kommune 1898-1998, Koldings Stadsarkiv 1998, 135 s, 100 kr.

I slutningen af forrige århundrede var Kolding en provinsby af beskedne dimensioner med en bebyggelse, der hovedsagligt strakte sig over arealet mellem Koldinghus og jernbanen. I løbet af det 20. århundrede har Kolding imidlertid udviklet sig til at være Danmarks syvende største by med en central beliggenhed som ét af »bene« i det økonomisk og erhvervsmæssige stærke »trekantsområde«. Derfor har Kolding Stadsarkiv også god grund til at fejre 100-året for etableringen af Koldings Tekniske Forvaltning med udgivelsen af en jubilæumsbog. Bogens indfaldsvinkel – den tekniske forvaltnings arbejde – er ideel til at tegne et billede af den hastigt voksende by og de problemer, der er opstået i kølvandet på væksten.

Bogen er disponeret efter 8 hovedafsnit, der hver især beskriver vigtige strømninger i Koldings byplanmæssige udvikling, fra stadsingeniørembedets oprettelse i 1898 over de store udvidelser af kommunen med følgende anlægsarbejder i tiden før første verdenskrig frem til dannelsen af en moderne teknisk forvaltning i begyndelsen af 1970'erne.

Generelt lægger bogen stor vægt på de enkelte stadsingeniører og deres indflydelse på kommunens infrastrukturelle og hygiejniske udviklingen. Samtidig er samspillet mellem byrådet og den tekniske forvaltning på den ene side og kommunens private virksomheder og grundejerne på den anden glimrende beskrevet, således at man får indtryk af, hvorledes disse grupper gennem tiderne har været i livlig dialog til gavn for byens bolig- og erhvervsmæssige udvikling. Bogen slutter med et rids af den tekniske forvalt-

nings arbejde i de seneste 10 år, som viser hvilke tekniske og byplanmæssige udfordringer en stor dansk provinsby står overfor i dag.

Bogen er yderst velskrevet og spænder over et stort stof, der på det nærmeste omfatter alle grene inden for moderne byplanlægning. Den rummer tillige et interessant billedmateriale, som snarere er en hyldest til det teknologiske fremskridt end et nostalgisk tilbageblik på en bys historie, og derfor bidrager den yderligere til indtrykket af et gennemarbejdet historisk værk. Bogen behandler dog også andre aspekter af byudviklingen end de rent tekniske, således er det indledende afsnit om stadsingeniør Stephan Løchtes kontroverser med byrådet et glimrende eksempel på de spændinger, der let kunne opstå, når den nyuddannede, initiativrige ingeniør mødte de mere jordbundne byrådsmedlemmer i provinsen.

Bagi bogen finder man en nyttig fortegnelse over samtlige medlemmer af kommunens tekniske udvalg 1898-1998 samt en ret omfattende kilde- og litteraturliste, der viser hvorledes forfatterne, to historikere og én tidligere afdelingsingeniør i vid udstrækning har gjort brug af det store kildemateriale i Kolding Stadsarkiv. Det er herligt at kunne følge en større provinsbys byplanmæssige udvikling gennem en så velskrevet og gennemillustreret bog, der må betragtes som et væsentligt bidrag til historien om Kolding i det 20. århundrede.

Ulla Tofte

Lisa Elsbøll: Fra Sundby til København S, Sundby Lokalhistoriske Arkiv – Sundby Lokalhistoriske Forening 1998, 256 s., ill., 98 kr. og Søren Feder-spiel, Karsten S. Jensen og Jørgen Wenzel: Nørrebro – træk af en bydels historie. Nørrebro Lokalhistoriske Forening og Arkiv 1997, 175 s., ill., 180 kr.

To københavnske bydele fra den lavere del af den sociale geografi, som industrialiseringen påførte hovedstaden, har nu fået hver sin bog med udsping i deres respektive lokale historiske strukturer, hhv. lokalhistorisk forening og lokalhistorisk arkiv. Den gamle bys vækstlag, dens skiftende *frontiers*, har aldrig påkaldt sig væsentlig opmærksomhed i tilblivelsesfasen, men med hundrede år på bagen og kilometervis af nyere bylandskaber udenpå sig er tiden altså kommet.

De to bydele, det drejer sig om, er henholdsvis Nørrebro og Sundby(erne) på Amager. Begge bydele er børn af industrialiseringen, og deres bymæssige udvikling er blot forskudt med få år.

Begge bydele blev udprægede arbejderkvarterer, men alligevel er det to bydele, hvis tilblivelseshistorie er markant forskellig. Det er også to meget forskellige bøger, som her foreligger om bydelenes historie, så der er god grund til at betragte dem hver for sig. Afslutningsvis kunne man benytte en fælles indledning til at konstatere, at hjemstavnsbevægelsen nu også synes at være nået industrialiseringens centrale bydannelser – her, hvor industrien i København er et overstået kapitel, og hvor hjemstavnsfølelsen igen bliver stueren.

Fra Sundby til København S er et ægte pionerarbejde med nogle af de styrker og svagheder, et sådant ofte vil have. Udgiverne har med dette første større arbejde om Sundbyerne villet meget på én gang, og det betyder, at bogen for det første vil give læserne den byudviklingsmæssigt spændende historie om en kommunes opståen, korte liv og nedlæggelse. For det andet præsenterer bogen os for et meget omfattende, spændende og nydeligt gengivet billedmateriale. Illustrationerne er forsynet med forbilledligt fyldestgørende billedtekster, og til overflod er billeddelen udstyret med et register med hovedvægten på topografien, så det er en leg at finde billedet af den vej, der måtte interessere særligt. Illustrationsmaterialet kunne i omfang og bearbejdelsesgrad let have båret en selvstændig publikation, og dermed har jeg også antydnet, at illustrationsdelen og tekstdelen ikke forekommer at have voldsomt meget brug for hinanden.

Hvis billeddelen på den anden side kan lokke nogle billedkikkere til at læse det stykke kommunal ud- og afviklingshistorie, som udgør den anden halvdel af bogen, så har kombinationen af tekst og billeder tjent et godt formål. Isoleret set, havde teksten fortjent at blive illustreret efter sit indre behov, og billederne havde fortjent sin egen publikation.

For lige at runde billeddelen af så fremtræder den udpræget som én lang kritik mod byfornyelse på københavnsk. De mange fremragende topografiske optagelser af spændende kulturmiljøer fra industrialiseringens voldsurbanisering i anden halvdel af forrige århundrede, demonstrerer éntydigt, hvorfor arbejdet med lokalhistorien er en forudsætning for kvalificeret bevaringsarbejde. Det er skræmmende at konstatere, at en del af de gengivne kulturspor først er udraderet inden for de seneste årtier.

Landsbyerne Sundbyøster og Sundbyvester nordligst på Amager uden for Amagerbro blev urbaniseret næsten samtidig med brokvartererne, og bydelen Sundby kendes almindeligvis som industri- og arbejderkvarter. De gamle landsbyer blev indlemmet i Københavns Kommune i 1902 umiddelbart efter Københavns store indlemmelser mod vest i 1901. At indlemmelseshistorien på Amager havde sin egen kronologi og ikke mindst sin egen forhistorie har ikke været

genstand for væsentlig interesse i ældre behandlinger af Københavns historie. Forfatteren til bogens kommunalhistoriske afhandling har fat i et spændende og overskueligt administrationshistorisk forløb og samtidig i et lille hjørne af en meget større og endnu aktuell historie om hovedstadsregionens politisk/administrative struktur. Teksten har afsæt i en specialeafhandling i historie. Det betyder blandt andet, at bogen ved siden af noteapparat er overordentligt veludstyret med litteraturliste. Hvad der bør gøre bogen til et lokalt *must* er et afsnit med korte biografier over aktørerne.

Bogen leverer historien om delingen af Tårnby Kommune i 1896, som medførte oprettelsen af en Sundby Kommune, den beskriver kommunens seksårige liv til 1902, og den giver endelig historien forud for indlemmelsen i København. Det bagved liggende udviklingsforløb, hvor industrialiseringen medførte en ukontrollabel urbanisering af en del af en landkommune, med voldsom vækst i både forurenende industri og i elendige arbejderboliger, er generel og dermed i hovedtrækkene velkendt. Det unikke ved Sundbys udviklingsforløb ligger i forholdet til den øvrige politisk/administrative udvikling i Københavns omegn. Forfatteren forholder sig perspektiverende til sammenhængen mellem Københavns indlemmelse af Brønshøj/Utterslev og Valby/Vigerslev i 1901 og indlemmelsen af Sundby i 1902 og til overvejelser om eksistensen af en eventuel *masterplan* for Københavns indlemmelsespolitik som forudsætning for Sundbys kortvarige udskillelse som selvstændig kommune. Det er indlysende relevant at forholde sig til Københavns samlede indlemmelsespolitik, når fokus er på Sundbys indlemmelse efter blot seks års selvstændigt liv, og forfatteren argumenterer spændende og godt (og forbeholdt kort) omkring denne problematik.

Modsætningsvis savner jeg omkring beskrivelsen og analysen af Sundby Kommunes oprettelse den tilsvarende perspektivering til en forudgående parallel kommuneoprettelse (om end med modsat socialt og økonomisk fortegn). I 1857 var Københavns Kommunes nabo mod vest blevet delt under indtryk af en tilsvarende urbaniseringsproces. Frederiksberg-Hvidovre Kommune gennemgik dette år en deling, som efterlod kommunens landbrugsbaserede dele i én kommune, Hvidovre-Valby, mens den indre del, Frederiksberg, fortsatte som selvstændig kommune. En inddragelse af dette forløb i analysen af delingen af Tårnby Kommune kunne muligvis have bidraget til bogens placering af Sundby Kommune i oplandets samlede administrationshistoriske forløb.

Sundby Kommune har her fået sin første større beskrivelse knap 100 år efter sin død. Med dette stykke kommunalhistorie er den nødvendige historiske ramme skabt for et fremti-

digt arbejde med denne københavnske bydels særlige karakter og eventuelle overlevende identitet.

Hvor Sundby længe har været overset og for en omverden ikke været særlig profileret, så gælder det samme bestemt ikke den næsten samtidigt urbaniserede københavnske bydel Nørrebro. Her befinder vi os på næsten mytologisk jord. Det er én af Københavns store bydele kendt fra litteraturen som klassisk arbejderkvarter, senere kendt for sine totalsaneringer og som hjemsted for anarkistisk venstrefløjsaktivitet siden 1960'erne. Som gammelt beboelsesområde for tusinder af studerende er Nørrebro et artikuleret kvarter.

Nørrebro – træk af en bydels historie har tre forfattere, som kollektivt leverer en lang række historier om og fra Nørrebro. En fjerde skribent, Anne Knudsen, kulturperson og nørrebroer har leveret et efterskrift. Hun runder bogen af i en form, som i al åbenhed afslører den funktion, en del lokalhistorie har: at være målestok for forholdet mellem lokalsamfundet og omverdenen, mellem os og de andre. Anne Knudsens efterskrift klæder bogen. Det er ærlig snak, et partsindlæg, som forklarer, hvad Nørrebro måske er i dag. Med korte karatehug sætter hun resten af byen (og landet) på plads. Det er altid herligt at møde et velfungerende og saftigt sprog.

Når efterskriftet klæder bogen, hænger det dels sammen med det glimrende sprog i resten af bogen, og dels med bogens karakter af »historiebog«. *Nørrebro – træk af en bydels historie* er formmæssigt fjernt fra bogen om Sundby. Der fornemmes en stor distance til stoffet – et overblik af den karakter, som kan komme efter årelang beskæftigelse med det. Læseren lades ikke i tvivl om, at der er historisk substans bag historierne – et overskud af faglighed, men formen nærmer sig i positiv forstand det journalistiske. Det er en bog med stor overensstemmelse mellem formål, form og indhold.

Gennem flere end 30 historier ruller forfatterne Nørrebrohistorie og –historier ud. I en løs kronologisk og tematisk struktur garneret med erindringer guider forfatterne læseren gennem kendt og mindre kendt land. Historier om samfærdsel, forsyning, institutioner, erhverv og epoker åbner sig velfortalt og godt struktureret. Genren frister til en lokalpatriotisme, som den foreliggende bog ikke helt kan sige sig fri for. Som bogen foreligger er det vel også overhovedet ét af målene, men når forfatterne på side 140 gør folkestrejken i København til et Nørrebro-oprør, som bidrog til at gøre Danmark stuerent blandt de allierede, så er den klippet lige tæt nok. Hvis det er myter, det handler om, så var det vel på Vesterbro, der var en gade, der aldrig overgav sig.

Når bogen er bygget fragmentarisk op, levner den ikke meget plads for kritik af historievalge-

ne. Men det må overraske lidt, at når der skrives teaterhistorie i arbejderbydelen par excellence, så glimrer Arbejdernes Teater ved sit fravær. Det var dog her, der var premiere på dramatik af Thorvald Stauning i 1920'erne!

Fraværet af en stram fremadskridende sammenhæng i bogens Nørrebrohistorie er kun et problem for så vidt, man vil bruge den til at følge en problematik eller et tema. Bogens historier er i hovedtræk historie i punkter, og formen strider således mod forordets udtrykte ønske om, at den foreliggende bog kan råde bod på fraværet af en samlet Nørrebrohistorie. Men bogen kan noget andet: blive læst af en stor del af en bydels befolkning. Det er én af den slags bøger, som kan være med til at sikre, at stedets historier forbliver en del af stedet. I en hurtig og foranderlig bystruktur, hvor industrikulturen baseret på indvandrere fra den danske provins senest har givet plads for en ?-kultur karakteriseret af tilstedeværelsen af indvandrere fra mere eksotiske provinser, er det uomgængeligt at få trykt disse og mange flere historier. Det er en nødvendig bog i en nødvendig form.

Poul Sverrild

Søren Bitsch Christensen, Lis Neergaard, Inge Pedersen og Morten Rasmussen Fangel (red.): *Lars Rasmussen: Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndsliv i 1800-tallet*, 1999, 483 s., ill. 395 kr.

Lars Rasmussen levede 1817-99, så hans erindringer dækker næsten hele det 19. århundrede. Han blev født i en arbejderfamilie i Slagelse, kom i handelslære dér og i Korsør og etablerede sig så som købmand på Samsø 1840, hvor han tilbragte resten af sit liv. I sit otium nedskrev han sine erindringer, bl.a. støttende sig til sine dagbøger. Disse erindringer er blevet redigeret og udgivet med kommentarer.

I erindringerne kommer Lars Rasmussen meget omkring, men blandt de centrale temaer ud over de mere personlige er karrieren (handelslivet), de religiøse strømninger og politik/foreningsliv (som slet ikke kan adskilles). Efter sin konfirmation kom han i købmandslære i Slagelse, senere i Korsør. Det var traditionelle købstadskøbmænd, og uddannelsen virkede meget tilfældig. Ikke desto mindre sprang han som 23-årig ud i en part af en købmandsvirksomhed på Samsø. På Samsø var forholdene anderledes end på Sjælland, idet handelen det sidste sted var forbeholdt købstæderne. Erindringerne kommer ikke ind på det, men Samsø må have været et af

de få steder, hvor en ung mand uden kapital kunne komme i gang. På Samsø var der på det tidspunkt tre slags handel. Korn- og grovvarehandelen domineredes af et par store købmænd; butikshandelen blev drevet af flere, men foregik nærmest som tuskhandel. Endelig stod omvarende skræddere for manufakturhandelen.

I 1844 slog Lars Rasmussen sig ned som købmand i større stil på Ballen. Her drev han med afbrydelser købmandshandel resten af sit liv, idet han til sidst foretog en gradvis overdragelse til en søn. Afbrydelserne skyldtes konkurser 1866 og 1886. Konkurserne afspejler de typiske vilkår for købmanden. Den første skyldtes krisen 1857, hvor nogle debitorer gik fallit og kreditten indskrænkedes, så grundlaget langsomt blev tæret op af omkostninger til vekselgebyrer og renter. Den anden skyldtes krisen og omlægningen af landbruget.

Lars Rasmussen havde også mange binæringer; han drev et teglværk og involverede sig med kreatur- og frugthandel. Der er i erindringerne mange fine beskrivelser af dagligdags gerninger i butikken – hvorledes man bar sig ad med de enkelte varer, hvorledes de forskellige købmænd førte regnskab. Selv var han dog næppe nogen helt almindelig købmand, for i hvert fald førte hans forretningsrejser ham viden om. Kerneområdet var Kattegat-Storebælt-København-Slesvig, men også Hamburg, London m.m. blev besøgt.

Som barn oplevede Lars Rasmussen de sidste dønninger af kampen mellem den gamle pietisme og rationalismen, og hele sit liv var han præget af den første retning. Sydvestsjælland blev nemlig i hans barndom præget af en ny folkelig vækkelse på pietistisk baggrund, og som lærling blev han draget ind, selv om det hverken bekom hans familie eller arbejdsgiver vel. Det var også i disse religiøse kredse, han fandt sin første hustru. Hele livet holdt han fast ved denne grundholdning, nærmest gammel-grundtvigiansk, men som mange af disse med stor forståelse for de folkelige prædikanter, bl.a. i den senere Indre Mission. Derimod stod nygrundtvigianerne ham fjernt. Det blev til mange besøg hos ligesindede overalt i landet, til flere stævner og til møder i Gedved. Herved får læseren direkte en fin beskrivelse af de gjorte overvejelser og indtagne holdninger hos Lars Rasmussen. Indirekte kommer et godt indblik i det netværk, de troende udgjorde, både privat og i form af kirkemøder m.m. Også religionen førte Lars Rasmussen ud på udenlandsrejser, bl.a. til Christiania (det senere Oslo).

Selv om hans religiøse ståsted nemt kunne have placeret ham hos Højre, bevirkede den folkelige indstilling, at han hurtigt sluttede sig til Venstre med stærk retning mod de Moderate. Det lægges der ikke skjul på i erindringerne. Han var meget aktiv i de lokale politiske fore-

ninger og i halvpolitiske som landboforeningen, hvor han trods manglende jordbesiddelse en overgang var formand. I disse afsnit gives også et godt billede af, hvorledes lokalpolitik foregik på Samsø, hvor der som andre steder var mange regionale, lokale og personlige spændinger. Disse erindringer har den fordel, at man kommer langt ned i nogle emner og kan se dem i sammenhæng med hverandre. Desuden får vi indtryk af en købmands kontaktfelt, om end Lars Rasmussen nok er mere rejsende end de fleste. Der er i bogen gjort meget for at sætte erindringerne ind i en større sammenhæng med fyldige noter og en stor indledning, hvad er meget prisværdigt. Ydermere er der lagt et stort arbejde i delvis at rekonstruere noget af materialet, som havde taget skade ved en brand. Der er mange gode illustrationer; nogle er dog ikke så vel motiverede. Underligt nok fortælles intetsteds om handelslivet på Samsø; den købstadsløse ø har haft helt specielle vilkår.

I forordet nævnes et arkiv i købmandsgården, men først efterhånden går det op for læseren, at det synes at være ret så omfattende, med dagbøger, regnskaber, korrespondance og andet. Det har også været inddraget ved bearbejdelsen af erindringerne, selv om det ikke altid er lige tydeligt, i hvilket omfang og hvordan. Man savner en nærmere beskrivelse af arkivet, så omfang og relevans kan bedømmes. Dagbogsnotater vil ofte være at foretrække frem for erindringer nedskrevet et halvt århundrede senere, hvor begivenhederne ses i bakspejlet. Nogle overvejelser, eventuelt med eksempler, over erindringerne set i lyset af de øvrige kilder ville have været på sin plads. Men ellers er det et flot værk – og Lars Rasmussen og hans redaktører skriver erindringerne så flydende, at de kan læses som en god roman.

Peter Korsgaard

Henrik M. Jansen: Hugo Matthiessens Marstal og Ærøskøbing 1921, Svendborg og Omegns Museum og Forlaget Hikuin, 1998, 120 kr. og *Henrik Gjøde Nielsen: Hugo Matthiessens Hals*. Hals Museum og Forlaget Hikuin, 1998, 70 kr.

Endnu to publikationer i skriftrækken Hugo Matthiessens Danmark har set dagens lys. Denne gang er det Marstal og Ærøskøbing og Hals, der har måttet holde for. Når man fraser Anders Linde Laursens bog om Hugo Matthiessens kulturhistorie er det nu den 9. og 10. bog i serien og hidtil har følgende byer været behandlet: Ålborg, Viborg, Grenaa og Omegn, Odense, Køge, Assens og Omegn, Horsens samt Svendborg og Troense.

Henrik M. Jansen har tidligere stået for bogen om Svendborg og Troense (anm. i *Fortid og Nutid* 1998, nr. 4), hvilket han gjorde med kyndig hånd. Udstyret i bogen om Marstal og Ærøskøbing, er det samme gode og gedigne, med fine kort til illustration af byernes udvikling, og en god og fyldig tekst, hvor man dog ved sammenligning med bogen om Svendborg og Troense fornemmer, at i Marstal og Ærøskøbing er forfatteren ikke helt så meget på hjemmebane. Som i Svendborg-bogen savner jeg også her et kort, der viser placeringen af de bygninger, der er fotograferet.

Et spændende træk ved Hugo Matthiessens billeder fra Marstal og Ærøskøbing – de er fra 1921 og altså sent i købstadsfotograferingerne, der afsluttedes i 1922 – er at Hugo Matthiessen her i langt højere grad har fotograferet hele miljøer, dvs. gader, og kun i særlige tilfælde koncentreret sig om enkelte, bemærkelsesværdige, dvs. meget gamle huse og bygningsdetaljer. Der er også langt flere personer på billederne – enten nogle, der betragter fotografen, mens han står foran, eller blot personer, der befinder sig i gaderummet. Nye sider, der tilføjer Hugo Matthiessens ellers så stramme kompositioner den smule varme, som man af og til kan savne.

Henrik Gjøde Nielsen og forlaget Hikuin er løbet ind i de problemer, som en serie som Hugo Matthiessens Danmark uvægerligt må løbe ind i, når man når til de mindre byer, hvor Hugo Matthiessen ikke har taget så mange billeder. I Hals tog han kun ni billeder. Seriens stramme opbygning med et afsnit om Hugo Matthiessen og et om hans Nellerød-kamara og et afsnit om Hals på Hugo Matthiessens tid samt en sides tekst til hvert billede er i denne forbindelse med til at redde en bog i land. Henrik Gjøde Nielsen viser kyndigt rundt i Hals med flittige citater fra Hugo Matthiessens *Limfjorden – Fortøninger og Strejflys* fra 1936, og til min store glæde bringer han billeder af andre fotografer for at vise det Hals, som Hugo Matthiessen mødte. Netop i kontrasten til de andre fotos fra tiden ser vi den kompositoriske styrke i Hugo Matthiessens billeder, og vi får en fornemmelse for hvilke motiver han valgte fra. Kvaliteten kan vi ikke sammenligne, da de øvrige billeder er postkort.

Som nævnt får en serie som Hugo Matthiessens Danmark problemer, når mængden af kildemateriale i nogle egne bliver meget lille. I en række af seriens bøger er det løst på udmærket vis ved at kombinere Hugo Matthiessens herregårdsfotograferinger med hans købstadsbilleder f.eks. i Assens og Omegn eller ved at slå to købstæders billeder sammen, som vi ser det med Marstal og Ærøskøbing. Skal serien Danmark rundt – og det skal den vel – kommer man ikke uden om at overveje salgspotentialet i forhold til det givne kildemateriale. Det er langt fra alle steder Hugo Matthiessen har fotograferet herre-

gårde, og heller ikke alle steder vil det være så oplagt at kombinere købstadsbillederne som i bøgerne om Svendborg og Troense og Martstal og Ærøskøbing.

Peter Blumensaaft

Odsherred. Turisme i 100 år. Odsherreds Turistforening 1899-1999, Odsherreds Turistforening, 1999, 95 s., ill., 59 kr.

Allerede for 100 år siden var Odsherred et yndet turistmål. Området opdagedes i 1880'erne af kunstnere som Holger Drachmann og Vilhelm Bergsøe, der var blevet trætte af det overrendte Hornbæk. De søgte mod mere »jomfruelige« områder og fandt det i Odsherreds barske og utæmmede natur med de meget åbne og vindblæste lyngarealer. Det er dog især efter 1960, at sommerhuskulturen og turismen for alvor har udviklet sig, og i dag spiller turismen en megen vigtig rolle i områdets økonomi og kultur.

Så tidligt som i 1899 oprettedes der en turistforening (nr. 2 på Sjælland). Baggrunden var ikke et ønske om at lave en målrettet turistkampagne, men fortørnelse over, at indvielsen af den nyanlagte Odsherredsbane kun skulle foregå i Holbæk og ikke tillige i Nykøbing, der havde ydet væsentlige bidrag til banens anlæggelse og desuden var endestation for banen. I anledning af Turistforeningens jubilæum har man valgt at markere begivenheden med en bogudgivelse, rettet til et bredt publikum.

Ved hjælp af sponserpenge har det været muligt at fremlægge denne udmærkede bog i et dejligt layout og til rimelige penge. I en række gode artikler berettes der om aspekter af herredets historie og kultur: turismens historie i Odsherred, der dog mere handler om turistforeningen end om turisterne. Dette opvejes imidlertid af museumsinspektør Kirsten Strandgaards fine artikel om Odsherred som landligger-land og om kulturmødet mellem by og land. Strandgaard peger tillige på noget meget interessant, nemlig det forestående generationsskifte inden for sommerhusbeboerne. Hvad sker der, når »pionerne« fra 1960'erne og 1970'erne begynder at falde fra? Skal sommerhuset gå videre til familien eller sælges til fremmede? Derudover behandles landskabernes tilblivelse, Odsherred i oldtiden, sagn og sagaer, Dragsholm slot med dets centrale betydning for områdets historie, Højby sogn i middelalderen, mens museumsinspektør Jan Steen Jacobsen i en interessant artikel belyser de økonomiske relationer mellem de odsherredske landsbyer og Nykøbing købstad. Endelig berettes der om kunst og kunstnere i Odsherred. Eneste anke må være, at artiklerne mangler lit-

teraturhenvisninger til brug for den, der ønsker at fordybe sig i herredets historie og kultur. Dette kan dog lade sig gøre ved hjælp af de tre forslag til cykelture, der bringes til sidst.

Christian Larsen

Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år, Museum Tusculanums Forlag, 1998, 210 s., ill., 198 kr.

1848 var et mærkeligt (dvs. bemærkelsesværdigt) år i europæisk og dansk historie. Mange steder i Europa kom det til blodige revolutioner og gadekampe. I Danmark var enevældens fald i marts og valget til den grundlovgivende rigssamling i oktober centrale begivenheder, men også udbruddet af en væbnet konflikt i Slesvig-Holsten i marts 1848, en konflikt, som nu om dage i stigende grad bliver tolket som en etnisk borgerkrig inden for den danske helstat (se Michael Bregnsbo: Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig, *Fortid og Nutid* 1998:4, s. 249-269).

I anledning af 150-års-jubilæet for alle disse begivenheder, lod Københavns Universitet i februar-marts 1998 afholde en række offentlige »gå-hjem-forelæsninger«, som nu er publiceret i bogform. Værket består af ialt otte artikler af tilsammen syv forskere, hvoraf de fem har tilknytning til Københavns Universitet. De to første artikler, Johnny Leisners artikel »1848. Et europæisk kriseår« og Claus Bjørns »Den danske stat ved indgangen til 1848« må ses som baggrundsintroduktion. Hans Vammen får i »Den københavnske »revolution« 1848 – Martsdagens nationalliberale magtovertagelse« lejlighed til at gentage sin tese fra artiklen »Casino 1848« i *Historisk Tidsskrift* 1988: at den nationalliberale lederskikkelse Orla Lehmann i marts 1848 udspredte det notorisk usande rygte, at der var udbrudt oprør i Slesvig-Holsten for derved at bringe helstatens siddende regering til fald og selv komme til magten. Der var vitterligt ikke oprør i de to hertugdømmer, men rygtet blev troet og var afgørende for, at regeringen blev bragt til fald og et konservativt-nationalliberalt koalitionsministerium dannet. Da nyheden herom nåede hertugdømmerne, blev det opfattet som et kup, og *da* udbrød oprør. Systemskiftet i København foregik altså på falsk grundlag, og oprøret og borgerkrigen kunne helt have været undgået, mener Hans Vammen. Jeg kan godt følge ham i, at oprørsrygtet blev udbredt, førend der var udbrudt oprør. Men hvordan skal man fortolke det? Hvorfor blev rygtet troet? Der var i ugerne forinden i hertugdømmerne i voksende grad opstået spændinger med voksende krav om løsrivelse. Meget tydede altså på, at det uundgåeligt gik mod oprør her. I den situation kan Lehmann ses

som en smart politiker, der for længst havde indset, hvor det bar hen og besluttet selv at skride til handling i rette tid for derved at komme på forkant med udviklingen og således kunne udnytte situationen på en for sig selv og sine ideologiske fæller fordelagtig måde. Men også denne tolkning er spekulation, for som Vammen rigtigt anfører, så ved vi ikke, om oprøret ville være udbrudt alligevel (s. 83).

Men hvorom alting er, så udbrod der oprør og blev dannet en provisorisk regering i hertugdømmerne, og om dette handler bidraget »MIT-BÜRGER! Den slesvig-holstenske rejsning og regering 1848«, forfattet af Hans Schultz Hansen (landsarkivar i Aabenraa). Men ikke alle flød med nationalisme-strømmen. Niels Finn Christiansen skildrer i »Kommunismens spøgelse – venstrefløjen i 1848«, hvorledes anti-nationalisme var udbredt i venstrefløjskredse, men nogen succes ved valgene fik disse bare ikke. En markant skikkelse i dansk åndsliv og politik var N. F. S. Grundtvig, og i »Løven i buret – Grundtvig i 1848« giver Flemming Lundgreen-Nielsen (docent i litteratur) en kyndig indføring i Grundtvigs tankeunivers og tager stilling til det ingenlunde ukomplicerede spørgsmål, om Grundtvig var demokrat.

Militærhistorie en gren af historiefaget, der traditionelt er blevet forsumt af danske historikere, og så meget mere velkommen er derfor bidraget af Ole L. Frantzen (direktør for Tøjhusmuseet) »Den tapre landsoldat – Den danske hær og flåde i krigen 1848 og 1849«, hvor den danske krigsindsats beskrives og vurderes på det strategiske, det operative og det taktiske niveau. Claus Bjørn er forfatter til den sidste artikel, »Kampen om den almindelige valgret«, hvor udviklingen i valgretsspørgsmålet frem til valget til den grundlovgivende rigsforsamling 5. oktober 1848 beskrives. Kampen var dog ikke færdig dermed, idet kampen om den almindelige valgret også var dominerende i forsamlingens forhandlinger om en grundlov, men herom hører man ikke. Ganske vist strakte disse begivenheder sig også ind i 1849 og således uden for bogens tema, men andre af forfatterne har dog ikke undladt at bevæge sig frem i tiden i forhold til 1848, hvor det forekommer naturligt i deres analyse.

Værket er forsynet med kommenterede litteraturhenvisninger bagi. Disse er af vekslende omfang, i et enkelt tilfælde synes der at være medtaget for meget bedaget litteratur på bekostning af nyere og mere tilgængelige fremstillinger. Bogen er rigt illustreret, men gengivelseskvaliteten uskarp. Det siger sig selv, at ikke alle relevante aspekter af Danmark & 1848 vil kunne dækkes i et sådant værk, men de udvalgte emner er centrale. Generelt er der tale om historiefremstilling af høj kvalitet.

Michael Bregnsbo

Kenn Tarbensen: Århus og Junigrundloven. Politiske læreår og fjendtlige besættelser i midten af 1800-tallet. Århus byhistoriske Udvalg, 1999, 90 s., ill., 125 kr. og *Birte Broch (red.): Køge studier 1998.* Køge, 1999, 75 s., ill., 90 kr.

De to jubilæumsår 1848 og 1849 har kastet mange publikationer af sig, bl.a. de to foreliggende bøger. Begge forfattere anskuer begivenhederne fra et lokalt perspektiv, men indskrænker sig ikke blot til disse to år. De behandler i et bredere perspektiv demokratiseringsprocessen eller udviklingen af en demokratisk kultur i provinsen, som den foregik i stænderforsamlinger fra 1834 og i borgerrepræsentationer fra 1838. I øvrigt et emne, der hidtil har været forholdsvis overset, og som derfor påkalder sig (lokal-)historikernes interesse.

Kenn Tarbensen ønsker at belyse »politisk kultur i støbeskeen i en dansk provinsby på tærsklen til det moderne Danmark« (s. 7), eksemplificeret ved Århus. Endnu i 1849 var Århus en lille købstad med kun 2.678 indbyggere, hvor handel og håndværk var de primære erhverv. Desuden rummede byen biskop og stiftamtmand. Sidstnævnte post blev 1843-57 beklædt af den meget konservative J. A. Graah, der hverken vandt anerkendelse hos amtets indbyggere eller fik autoritet blandt borgerrepræsentanterne i Århus. Tarbensen viser, at for udviklingen af en bredere demokratisk kultur spillede klubberne og foreningerne en vigtig rolle. Her var der mulighed for at øve sig i samtalens kunst, samtidig med at der var adgang til aviser og dermed viden om, hvad der rørte sig politisk. Det politiske miljø i Århus og især i den nørrejske stænderforsamling i Viborg var mere liberal end stænderforsamlingen i Roskilde, og nørrejydernes radikalitet kunne til tider overraske den københavnske elite. 1848-ånden fik da også et solidt tag i århusianerne.

1848 kom for alvor til Århus i marts, bl.a. manifesteret ved afholdelsen af et – noget kaotisk – borgermøde 19. marts om en adresse til kongen. Dette var dog for meget af det gode for stiftamtmand Graah, der henvendte sig til Danske Kancelli med et venligt tilbud om at knuse alle demokratiske tiltag i stiftet! Graah var tydeligvis ude af trit med udviklingen og fik da heller ikke noget svar fra kancelliet. Imidlertid greb konflikten mellem kongeriget og hertugdømmerne kraftigt ind i begivenhederne, og 10.-12. maj var byen besat af slesvig-holstenske soldater. Formålet med besættelsen var at skaffe proviant til ophørshæren, og efter forhandlinger blev man enig om de forsyninger, byen skulle le-

vere. Som sikkerhed for aftalens opfyldelse tog oprørshærens chef H.A. von Zastrow stiftamtmand Graah med som gidsel. »Tilsyneladende var det byens liberale klike, der over for von Zastrow pegede på Graah som gidsel, da han var den, man bedst syntes at kunne undvære« (s. 49).

Også ved valgene til Den grundlovgivende Rigsforsamling markerede Århus amt sig som meget liberal, og amtets tre repræsentanter i København blev to liberale og en venstremand. Grundlovens vedtagelse blev i Århus overskygget af byens anden besættelse i juni 1849, denne gang af preussiske soldater. Også det første valg til Rigsdagen i december blev afholdt i skyggen af dystre omstændigheder, eftersom byen dagen før valget hærgedes en storbrand.

I Birte Brochs fine beskrivelse af den samme periode i Køge gentager mønsteret sig fra Århus, idet indførelsen af en borgerrepræsentation og klublivet spillede en vigtig rolle i den offentlige meningsdannelse. Imidlertid fravælger forfatteren dog at perspektivere udviklingen i Køge til stænderforsamlingen i Roskilde, hvilket kunne have givet et billede af, hvordan byen tegnede sig politisk i forhold til stænderrepræsentanterne. I stedet koncentrerer hun sig om en udmærket gennemgang af Køge borgerrepræsentation i 1840'erne: hvem valgte den, hvem blev valgt, og hvilke opgaver varetog den. Det er værd at bemærke, at af Køges 2.436 indbyggere i 1850 havde 9% valget til borgerrepræsentationen, men valgene blev i realiteten afgjort af 2-3% af indbyggerne. Til sammenligning havde 14% valget ved det første rigsdagsvalg. Selv om det således var en meget begrænset del af byens befolkning, der deltog aktivt i demokratiseringsprocessen, var det dog alligevel lagt en spire.

Tyve år senere, i 1869, vil Køge bys borgere minde grundlovens vedtagelse, og man besluttede derfor at opstille en statue af Frederik 7. Det handler den anden grundlovsartikel i *Køge studier* om. Ideen var opstået i 1866, og i 1867 nedsatte der en komité, som organiserede en indsamling i store dele af Østsjælland. Komiteen ville gerne have placeret statuen midt på byens store torv, og et flertal i byrådet trodsede borgmesteren og gav tilladelsen. Borgmesteren var ikke særlig begejstret for placeringen, for han frygtede, at bystyret ville lide tab, når der skulle udlejes pladser til telte og boder i forbindelser med markeder i byen! Begge interessante og relevante beretninger om to danske provinsbyers demokratiseringsproces er fremlagt i meget læseværdige bøger, i et dejligt layout og med mange gode illustrationer, især Kenn Tarbensen's bog, hvor der tillige er seks små portrætter af hovedpersonerne i Århus.

Christian Larsen

Signe Mellemgaard: Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år, Museum Tusculanums Forlag, 1998, 357 s., ill., 298 kr.

Oplysning med henblik på at få folk til at ændre adfærd i en formodet mere sundhedsgavnlig retning har en lang historie, også i Danmark. 1700-tallets anden halvdel var en periode, hvor oplysningsaktiviteten var stor. Signe Mellemgaards bog handler især om denne periode. Den rummer dog også tilbageblik på tidligere tider og i de sidste kapitler går hun helt op til vore dage. Analyser af indholdet i sundhedsoplysningen siger os ikke kun noget om, hvad oplysningerne har tænkt om sundhed og mulighederne for dens bevarelse eller opnåelse, de giver også et indblik i forestillingerne om naturen, civilisationen, sædeligheden mv. Sundhedsoplysningslitteraturen er stort set udforsket i Danmark, samtidig har emnet stor nutidig bevågenhed, hvilket gør det ekstra interessant at læse om tidligere tiders sundhedsoplysning. Fremstillingen kan lede til refleksioner over, hvilke forestillinger vi egentlig har i dag om sundhed og natur. Netop normer og idealer og naturbegreber hos dem, der laver oplysningen, er emnet for Signe Mellemgaards interessante analyse af emnet. Hun skriver i indledningen »jeg vil se sundhedsoplysning som formulering af en social kritik, som en fortolkning af lægens rolle i samfundet, som en formidling af synet på 'de andre', på egenkroppen, på samfundskroppen og på individualiteten« (s. 17). En anden vinkel på emnet kunne være spørgsmålet om sundhedsoplysningen havde betydning for adfærden hos dem, der udsattes for den. Det undgår Signe Mellemgaard klogeligt, da det jo stort set ville være umuligt at belyse, både fordi vi ikke kender meget til mennesker privatliv, især ikke i 1700-tallet, som bogen hovedsagelig handler om, og fordi man næppe vil kunne afgøre, om sundhedsoplysningen har bidraget til en eventuel adfærdsendring. Til gengæld kan man få meget at vide om idealerne om det gode liv hos sundhedsoplysningerne ved at studere deres skrifter. Disse er, som Signe Mellemgaard viser, ofte knyttet til forestillinger om naturen som norm.

Bogens indledes med en oversigt over tidligere medicinhistorisk forskning, hvor Signe Mellemgaard udvikler den tidligere periodisering og føjer en ny og relevant kategori til, nemlig den diskursanalytiske, som i høj grad har præget de senere års medicinhistoriske forskning, men først her har fundet vej til historiografien. Forfatteren er velorienteret i den etnologiske, sociologiske og historiske litteratur om emnet. Hun kommer vidt omkring også inden for emner, der ikke har direkte relevans for bogens tema. Den

britiske og danske forskning får meget plads, måske lidt større end fortjent. Efter den historisk-geografiske gennemgang følger i indledningen en gennemgang af Michel Foucaults teorier, som dog ikke fører til en konklusion om, hvad Signe Møllemegaard mener at kunne bruge hos ham i sin egen analyse, bortset fra, at hun som han mener, at disciplineringen både er begrænsende og produktiv.

Målet med bogen er således at analysere forestillinger og normer i den sundhedslitteratur, der retter sig til de enkelte med råd om, hvordan de bør leve. Dette sker med henblik på at finde ud af, hvordan sundhed og natur blev opfattet og brugt i forsøgene på at påvirke folks adfærd. Signe Møllemegaard skriver, at hun vil begrænse sig til Danmark, til litteratur der enten er skrevet af danskere eller oversat til dansk, og som derfor har haft betydning i en dansk offentlighed. Det er en i mine øjne rimelig afgrænsning, blot kunne jeg ønske, at hun oftere tog højde for, om de tekster hun analyserer, var skrevet af danskere eller oversat. Det kunne give mere viden om, hvorvidt der var tale om forestillinger, der især forekom i kongeriget eller om det var mere alment vesteuropæisk tankegods. Trods denne afgrænsning benytter hun ind i mellem udenlandske kilder f.eks. i afsnittet om præstemedicin. Denne fik aldrig nogen større bevågenhed i Danmark og derfor synes det lidt irrelevant at behandle den i denne sammenhæng. Den periode, som behandles grundigst, er anden halvdel af 1700-tallet og det med god grund. Signe Møllemegaard gennemgår stort set al litteratur om emnet fra denne periode, hvor sundhedsoplysningslitteraturen blomstrede op både med danskskrevne og oversatte bøger. Perioden prægedes i det hele taget af en meget stor oplysningsiver ikke kun på sundhedsområdet, det var, som hun skriver, en »i almindelighed skrive-lysten tid«. Denne politiske og sociale kontekst gør Signe Møllemegaard ikke meget ud af, da hun, med den begrænsning, der er nødvendig, har valgt at placere 1700-tallets sundhedsoplysning i relation til tidligere og senere litteratur inden for genren i stedet for i relation til anden oplysnings- og debatliteratur fra perioden.

Sammenlignet med tidligere perioder fremstår 1700-tallet som mere sekulariseret og med en større tiltro til menneskernes mulighed for at beherske naturen, også sin egen. Signe Møllemegaard beskriver, hvordan naturbegrebet skiftede fra kun at have omfatte menneskets natur til også at omfatte planter, dyr m.v. Naturen opstillede i litteraturen ofte som norm for, hvordan man burde leve, og civilisationen, især bylivet, sås som en trussel imod sundheden. I denne forbindelse kommer de vilde, bønderne og børnene til at fremstå som mere naturlige og oprindelige, men de repræsenterer også den utæmmede, truende natur. Ambivalensen i forhold til bønderne

viste sig også på en anden måde i den sparsomme oplysningslitteratur, bondealmanakker og sundhedskatekismes, som rettedes til dem. Bønderne repræsenterede i høj grad en naturlig levevis, samtidig havde de en masse sundhedsskadelige fordomme og traditioner, som skulle bekæmpes. Signe Møllemegaard har nogle interessant iagttagelser om forskellene mellem sundhedsoplysning til borgere og bønder. F.eks.: »*Almuen skal ikke overtales med fornuften som redskab som de mere lærde, den skal slet og ret overtales til fornuft*« (s. 231).

En person dominerede den danske sundhedsoplysning i perioden. Det er lægen Johan Clemens Tode, som derfor også gives meget plads i fremstillingen. De fleste andre bøger og skrifter fra denne tid var oversatte værker. Tode skrev hovedsagelig for det københavnske borgerskab og var også afhængig af, at de fandt hans skrifter værd at købe. Todes natursyn analyseres grundigt, og Signe Møllemegaard viser, at det kunne være temmelig modsætningsfyldt. I kapitlet før gennemgangen af Tode gives et mere entydigt billede af det sene 1700-tals sundhedsoplysers natursyn, måske ville en lige så grundig analyse af andre forfattere vise samme modsætninger, som hun finder i Todes forfatterskab.

Efter kapitlerne om de forskellige skrifter tager Signe Møllemegaard et tema op, som behandles i mange skrifter nemlig cirkulationens eller afføringens betydning. Her skifter fremstillingen karakter. Kapitlet består af en blanding af referat og analyser af sundhedslitteraturen, diskussion af andre forskeres og teoretikers værker set i relation til disse og nogle fortolkninger, der ikke altid relateres til empirien.

Når der ikke er så mange kilder til emnet, er der en fare for at overfortolke, dem man har. Et eksempel på det er analysen af forskellene mellem Tode og hans noget yngre kollega Henrich Callisen. Callisen udgav sin bog *Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn* i 1807-09. Signe Møllemegaard skriver, at han mere skrev som en repræsentant for staten end som en sundhedsoplyser for borgerskabet og derfor lagde større vægt på, hvad staten kunne gøre for at beskytte sine borgeres helbred. Han skrev mere end Tode om fattigdommens betydning for sundheden og interesserede sig mere for børnene. Signe Møllemegaard fortolker forskellen mellem de to hovedsagelig som en udvikling fra én tænkning til en anden, »*forskellen mellem to perioder i sundhedsdiskursens historie*« (s. 183). Det er efter min mening en overfortolkning af de to mænds værker, forskellene kan lige så vel skyldes deres forskellige position og interesser som en tidsmæssig forandring. Fra statslig side havde man allerede med Frederiks Hospital fra 1757, ansættelsen af distriktskirurger i løbet af 1700-tallets anden halvdel, med oprettelsen af Fødselstiftelsen og jordemoderuddannelsen i

1780'erne vist interesse både for de fattige syge og for børnene, dvs. at de spillede en rolle i »sundhedsdiskursen« også før Tode begyndte at skrive.

Det er et spændende kildemateriale Signe Mellemgaard har arbejdet med, hvilket ses af de mange og velvalgte citater og referater. Som historiker savner jeg dog en diskussion af udvælgelseskriterier, især i de sidste tre kapitler som dækker en periode på 187 år med et meget lille udvalg af tekster. Men også for den periode, som behandles grundigt, slutningen af 1700-tallet, hvor stort set alle publicerede tekster inddrages, ville det have været interessant med en diskussion af kildernes repræsentativitet. Kan Tode tages som eksponent for sin tid og for en almen tendens, eller var han et særsyn både i form og indhold?

Det er en velskrevet bog med et levende billedrigt sprog og med mange gode og interessante formuleringer omkring de temaer, bogen omhandler. Som når hun skriver, at sundhedsoplysningen skulle skabe en »indre landboreform« (s. 237). Den er derfor let at læse, men nogle gange lidt svær at følge. Glæden ved sproget gør til tider, at forfatteren bliver revet med og kommer med formuleringer, som i senere afsnit modsiges af andre, eller gentages få sider længere hen. Kilderne indbyder også til mange fortolkninger og digressioner, som i sig selv kan være interessante, men som ikke altid belyser bogens problemstilling om normer og idealer i sundhedsoplysningen, eller samles op i analysen. Trods de indvendinger, jeg er kommet med ovenfor, vil jeg anbefale bogen, både til dem, der interesserer sig for 1700-tallets historie, hvor den tilføjer en ny dimension, og til dem der interesserer sig for medicinens historie. Den er en fornøjelse at læse og sætter mange tanker i gang.

Signild Vallgård

Inge Adriansen: Krig og kærlighed i 1864. Historisk Samfund for Als og Sundeved, Fra Als og Sundeved, bd. 76, Museet på Sønderborg Slot, 1998, 216 s., ill., 198 kr.

På engelsk benyttes begrebet *serendipity* til at omskrive en særlig evne til at gøre fund. Inge Adriansen har i flere sammenhæng vist en sådan *serendipity*. Også denne ny publikation fra hendes særdeles produktive hånd er et eksempel derpå. I indledningen til sin ny bog om krig og kærlighed i 1864 beskriver hun, hvorledes hun ved et tilfælde og i helt anden forbindelse faldt over et kartotekskort i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling påskrevet »Hilmar Finsen, landshøvding«. Det skulle vise sig, at

denne landshøvding på Island var identisk med Sønderborgs borgmester i årene 1851-64. Det kunne Inge Adriansen konstatere, da hun senere vendte tilbage til kortet, åbnede arkivpakken og derpå konstaterede, at den indeholdt hele 173 breve fra selve krigsåret 1864. Der var tale om en omfattende korrespondance mellem Hilmar Finsen og hustruen Olufa, der skrev til hinanden under belejringen af Sønderborg, hvor Hilmar Finsen opholdt sig, mens Olufa var rejst til København.

Der er tale om en anderledes kilde til belysning af en krig, der ellers er blevet undersøgt og beskrevet fra alle mulige vinkler. De nyfundne breve er en kilde, der på samme tid giver en øjebliksskildring af stemningen og forventningerne i den belejrede by og i hovedstaden. Det særlige ved disse breve er, at de skildrer krigen set med to civilisters øjne, selv om manden faktisk som borgmester også var aktør i krigen. Deri ligger forskellen til hidtil publicerede breve, der primært ser krigens gang med soldaternes øjne. Det er nærliggende at publicere denne korrespondance, og det er lige så oplagt, at det sker med udgangspunkt i Museet på Sønderborg Slot, som netop blandt sine specialer har krigen i 1864. Det er således disse breve, der udgør hoveddelen af *Krig og kærlighed i 1864*. Der er imidlertid ikke tale om nogen publikation in extenso. Derimod er der skåret ganske kraftigt ikke mindst i Olufa Finsens breve, hvor godt halvdelen er udeladt, mens en femtedel af mandens breve er skåret bort. Brevene reflekterer netop de to store begreber, der indgår i bogens titel: På den ene side krigens gang med daglige bombardementer af Sønderborg og oplevelsen af krigen i sikker afstand i København; på den anden side det intime forhold mellem mand og kone, der kommer klart til udtryk i korrespondancen.

Bogen indeholder dog andet og mere end selve korrespondancen (s. 29-200). Således præsenterer og karakteriserer Inge Adriansen – efter en kortfattet indledning med oplysning om fundsituation, redigering og illustrationer (s. 9-12) – de to aktører (s. 13-18). I denne sammenhæng fremhæves det ikke mindst, at ægteparret stod i jævnlig kontakt med den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, hvis kone i perioder opholdt sig i Sønderborg hos familien Finsen. Derfor medtages da også en brevveksling omkring optakten til krigen mellem Finsen og Bjørnson og siden om krigens af- og fredsslutningen i oktober 1864 (hhv. s. 19-22 og s. 201-203). Til sidst skitseres ægteparret Finsens videre skæbne efter 1864, da manden i 1865 blev dansk stiftamtmand på Island.

De aftrykte breve fører læseren gennem krigen med udgangspunkt den 7. marts og slutpunkt den 22. juni 1864, da Olufa Finsen skriver til sin mand, der netop da er på vej til Køben-

havn. Indimellem ligger bl.a. bombardementet af Sønderborg, belejringen af Dybbøl og de preussisk styrkers erobring af skanserne under stormen den 18. april. Øjebliksbillederne formidler et klart indtryk af bl.a. håb, forventninger og skuffelser; men samtidig indgår de i en fortløbende dialog om krigens gang samt om det civile og familiære liv, der også udfoldede sig i samme tidsrum.

Bogen afsluttes med en fortegnelse overilder, billeder og litteratur (s. 207-208) samt et meget detaljeret og nyttigt navneregister (s. 209-216). Publikationen er gennemgående illustreret med samtidige træsnit, litografier og fotografier fra dansk, tysk og engelsk side. Nogle illustrationer, herunder et flot portræt af Finsen på Island, som i dag befinder sig i Altinget i Reykjavik, er aftrykt i farver. Desuden findes der kort i selve bogen samt to indlagte kort over hhv. Als/Sundeved og Sønderborg bagest.

Der er – som sagt – god, interessant, oplysende læsning i brevene. Skal der være plads til en kritisk anmærkning, så må det være, at der måske kunne være redigeret noget mere hårdhændet i den rituelle afsked med mange kys, kærlighed og hilsner, der går igen brev efter brev. Men det er småting i en fornem publikation, der fortjener at blive læst.

Jørgen Kühl

Karen Hjorth: Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat, Told- og Skatthehistorisk Selskab 1998, 120 s., ill., 198 kr.

For godt hundrede år siden kom der for alvor skred i kvindesagen. På internationalt plan var valgretsbevægelsen ved at opnå resultater, og i Danmark fik det noget forsigtige Dansk Kvinde-samfund modspil ved de mere radikale valgretsforeninger. I samme periode begyndte bl.a. lærerinder, sygeplejersker og husassistenter at organisere sig, og i en hidtil helt mandsdomineret etat som toldvæsenet begyndte man at ansætte kvinder, uden at der dog blev tale om at de organiserede sig. For de fleste var målet ægteskab. Mange holdt op, når de giftede sig, og det mønster æggede ikke til organisering.

Men ind kom kvinder altså også i denne mandsverden. Hvem vovede det, hvor kom de fra og hvordan gik det med karrieren? Det er nogle af de spørgsmål, historikeren Karen Hjorth har stillet sig og søgt svar på ved at udnytte de omfattende toldarkiver i Rigsarkivet, som her for første gang inddrages i en kvindehistorisk undersøgelse. Den undersøgte periode er tiden 1897-1953, hvorfra der findes et særlig

egnet materiale til belysning af ansættelse og karriereforløb i hele landet.

Bogen er inddelt i en række små kapitler med klare overskrifter, såsom betingelser for ansættelse, udvælgelse og social baggrund, og man får hurtigt nogle tal på bordet, som driver historien videre. Bagest er der et stort bilag over alle ansatte kvindelige toldere indtil 1953, men den kollektive biografi bygger på sager om 211 kvinder, der blev ansat fra århundredskiftet til 1922. Det var den periode, der blev ansat flest kvinder i. Hele 28 procent af de nye toldelever var dengang af hunkøn. Derefter holdt man i tiåret frem til 1932 helt op med at ansætte kvinder, til trods for at der netop var blevet vedtaget en lov om lige adgang for mænd og kvinder til stillinger i staten. Frem til 1950'erne blev der så igen ansat kvinder som toldelever, men det var kun seks procent i gennemsnit, og alle kneb blev tilsyneladende taget i brug for at begrænse det kvindelige indtag til kontorarbejdet, som mænd heller ikke dengang stod i kø for at få.

Det ser uægtelig mærkeligt ud med det ansættelsesstop først i tyverne, og Karen Hjorth har da også gjort det til bogens omdrejningspunkt, men hun venter med at udrede alle tråde til læseren har fået nærmere besked om kvindernes første indtog. Hvad fik dog herrerne til at tage dem ind? Det var hverken idealisme eller trang til ligestilling mellem kønnene, men mest mangel på billig arbejdskraft med pæne manerer og papirer. Her var borgerdøtrene – og navnlig toldernes egne – med realeksamen og smuk skrift oplagte ansættelsesemner – i det mindste så længe det var opgangstider for det offentlige. Rosenrødt blev det aldrig, for kun få fik chancen for at avancere til ledende stillinger. De konkrete historier om den diskrimination, der vitterligt fandt sted i hele perioden, er temmelig sørgmodig læsning, men det liver op at høre om seje damer, der trods ballade om barselsorlov og etatens forestillinger om deres svagelighed alligevel nåede at holde 50-års jubilæum! Historierne er fortalt kort og stramt og med god sans for humoristiske vinkler.

Den dør, der pludselig blev klappet i for nye kvindelige toldelever i 1922, gennemlyses i et lille skarpsindigt kapitel s. 79-82. Her argumenteres for, at der, selv om det ikke kan bevises, må have foreligget en egentlig beslutning på højt plan om at stoppe med at ansætte de måske lidt besværlige kvinder som toldere. Lovkravet om ligestilling blev i et magert årti klarret med en standardafvisning til kvindelige ansøgere om, at »der for tiden ikke blev antaget kvindelige toldelever«. Pigerne kunne have nok så pæne papirer, men de blev altid afvist eller henvist til i stedet at søge ind som kontorelever, hvilket stemmer perfekt med, at kvinders ansøgningerne til toldelevpladser i den lukkede periode er henlagt sammen med kontorelever-

nes. »Det var, hvad de kunne blive, og sådan var det bare« (s. 81).

Tjenestemandsløven af 1931 gav i begrænset omfang kvinder i etaterne bedre forhold, og der blev også i toldvæsenet lempet på restriktionerne, men et fotografi fra toldelevernes fagkursus i 1949 (s. 85) viser alligevel kun to piger på et hold med 55 mænd!

Bogen er flot illustreret med mange kostelige sort-hvid fotografier fra toldvæsenets samlinger. Den er velskrevet, og udover forvaltningshistorie og kvindehistorie er det også en bog med råstof til anderledes lokalhistorie.

Margit Mogensen

Alan Hjorth Rasmussen: Tand for tunge. Modstandskamp i Gundsø 1940-45. SIS – Secret Intelligence Service i Danmark 1941-45, Fjordmuseet 1998, 208 s., ill., 205 kr.

50-året for Danmarks befrielse i 1995 gav anledning til en bølge af nye bøger om besættelsen. Initiativet til nærværende bog blev da også taget i forbindelse med jubilæet, da det blev klart, at den almindelige opfattelse i Gundsø var, at der næsten ingen modstandskamp havde fundet sted i kommunen. Et af forfatterens hovedformål er at rette op på denne opfattelse.

Som bogens undertitel antyder, så falder indholdet i to adskilte dele. Den første del har et lokalhistorisk sigte, nemlig en beskrivelse af den modstandsaktivitet som fandt sted inden for de tre sognekommuner, der ved kommunalreformen i 1970 blev til Gundsø kommune. Bogens anden del er bredere anlagt og søger at indkredse den engelske efterretningstjenstes organisation i Danmark.

Lad det være sagt med det samme, at Gundsø ikke, hverken ud fra et tysk eller et modstandsmæssigt synspunkt, var et område af stor interesse. Det var et typisk landbrugsområde uden nogen nævneværdig industri og stort set ingen tyske installationer eller tyske soldater. Men modstandskampen kom til Gundsø alligevel. I august 1943 blev Herringløse Maskinsnedkeri saboteret. Sabotagen blev ikke forøvet af lokale folk, men af BOPA i samarbejde med en faldskærmsmand fra SOE (Special Operations Executive) og folk fra Roskilde. Også de våbenmodtagelser, som fandt sted i Gundsø-området i marts-april 1945, var organiseret og udført af folk udefra, både med modtagelse og borttransport af de nedkastede våben. En enkelt lokal dækningsgruppe bistod dog som vagthold.

Intet af det aktive illegale arbejde, som fandt sted i lokalområdet frem til slutningen af 1944, var således iværksat eller understøttet af den lo-

kale befolkning. Modstandskampen kom udefra – fra København og Roskilde. Den lokale illegale rekruttering skete først sent i 1944, hvor den illegale amlsledelse i Roskilde begyndte en opbygning af militære ventegrupper i området. Seks modstandsgrupper blev det til, og forfatteren gennemgår minutøst gruppernes etablering og sammensætning samt de opgaver, de udførte i forbindelse med befrielsen.

For folk med interesse i de lokale forhold indeholder denne del af bogen et væld af oplysninger om episoder og om egnens beboere. Men som så mange andre lokalhistoriske fremstillinger om besættelsen når beretningen om modstandskampen i Gundsø ikke ud over det lokale aspekt. Det kommer uvælgeligt til at fremstå som et forsinket »vi var også med!«.

Allerede i slutningen af bogens første del tager forfatteren, med udgangspunkt i en lokal agent fra Østrup, Margrethe Harboe, forskud på undersøgelsen om den danske afdeling af Secret Intelligence Service. Historien er elementært spændende og indeholder alle spionromanens ingredienser: En enlig kvinde, køn, begavet, impulsiv og romantisk, som omgås tyske officerer for at opsnappe oplysninger af værdi for de allierede. Udstødt af lokalsamfundet for sine tilsyneladende tyskvenlige og nazistiske sympatier, og kun støttet af den lokale sognepræst, hendes hemmelige elsker.

I 1930'erne havde hun som meddeler for politiet infiltreret de danske nazister og videreførte senere dette arbejde ved spionage mod den tyske værnemagt. De første år af krigen arbejdede hun i Tyskland, men kom i 1943 tilbage til Danmark, hvor hun fik ansættelse på den tyske flyveskole i Kastrup. Kort efter fik hun kontakt med SIS og blev rekrutteret som meddeler. Hun var leveringsdygtig i oplysninger om fabrikker og flyvepladser i Tyskland, og i udsmuglet materiale fra flyveskolen i Kastrup. Som følge af arrestationer af andre SIS-medarbejdere blev hun anholdt i marts 1944, men efter en dramatisk flugt lykkedes det hende at komme i sikkerhed i Sverige. Grundet hendes rygte som nazist, søgte og fik hun efter krigen en formel oprejsning, men i lokalsamfundet vedblev hun at være »nazisten fra Østrupbæk«.

Historien er god, men desværre lykkes den ikke rigtig for forfatteren. Teksten i den kildene nære redegørelse skæmmes af lange citater fra de forskellige, ofte modstridende, kilder, hvilket gør det vanskeligt at holde styr på historien.

Bogens sidste del er den mest interessante, i hvert fald for en udensogns læser. Heri søger forfatteren i et bredere perspektiv at redegøre for den organisation, som herhjemme arbejdede direkte for den britiske militære efterretningstjeneste – Secret Intelligence Service. Det er første gang at SIS' indsats i Danmark beskrives mere samlet.

Den hidtidige opfattelse har været, at SIS, efter aftale med SOE, kun i begrænset omfang opererede i Danmark efter 1941. Men forfatteren kan påvise, at fra 1943 tillod englænderne igen SIS at ekspandere i Danmark. Årsagen var, ifølge forfatteren, at SIS' danske net havde indlagt sig store fortjenester ved, gennem kontakter i Tyskland, at indhente oplysninger om de tyske raketvåben. SIS-officeren Victor Hampton blev sendt til Stockholm for at lede SIS' fornyede indsats i Danmark, til stor fortrydelse for SOE, som fandt konkurrencen på militær efterretning unødigt og i værste fald skadelig.

Manden bag SIS' succes i Danmark var Aage Andreassen (kodenavn: R 34). I løbet af foråret 1943 opbyggede han den danske organisation, og det fremgår tydeligt af den opstillede organisationsoversigt (s. 131-135), at det ikke var en fasttømret organisation, men flere grupperinger, der arbejdede sideløbende, samt en række selvstændigt arbejdende meddelere uden for den egentlige organisering. I alt er det lykkedes forfatteren at identificere ca. 50 meddelere, samt et antal tilknyttede personer, bl.a. får vi oplyst, at den senere leder af den danske militære efterretningstjeneste, Svend Truelsen, i en periode virkede som agent for SIS. Interessant er det også, at forfatteren kan vise, SIS-meddelerne blev betalt for deres ydelser, hvilket var uhørt inden for SOE og den danske militære efterretningstjeneste.

Organisationens *security* (sikkerhedsregler) var under al kritik. Der blev taget mange chancer og en generel manglende erfaring med illegal teknik betød, at en stor del af SIS-folkene blev arresteret. Flere blev henrettet og andre døde i tyske lejre. Den tyske kontraspionage, Abwehr, fik gennem forhørene et indgående kendskab til SIS' virksomhed i Danmark og i Tyskland. Gennem tyske afhøringsrapporter kan forfatteren således afsløre, at mange anholdte meget hurtigt fortalte alt, hvad de vidste. Andre blev under trussel om henrettelse »vendt« til at arbejde for tyskerne som dobbeltagenter. Men trods de mange tyske anslag var SIS virksom i Danmark til befrielsen. Det kunne have været interessant at få en vurdering af værdien af det SIS-organiserede efterretningsarbejde, men som følge af de fortsat lukkede SIS-arkiver i England, afholder forfatteren sig fra dette.

Der ligger et imponerende detektivarbejde bag fremstillingen. Forfatteren har som nævnt ikke haft adgang til SIS' arkiver, hvorfor han har været henvist til »fiske« oplysningerne ud af bl.a. »Stockholmsarkivet«, tyske afhøringsrapporter og efterkrigstidsberetninger. Manglen på et stringent kildemateriale betyder desværre, at forfatteren unødigt ofte føler sig foranledet til at sammenstille og diskutere modstridende kildeoplysninger, hvilket giver fremstillingen et flimrende skær. Her burde forfatteren have hjulpet

læseren ved, en gang for alle, at redegøre for problemerne ved kilderne og derpå koncentreret sig om analysen og den gode historie.

Peter Birkelund

Anders Bjørnvad: Krigens Monumenter 1940-1945. Odense Universitetsforlag, 1999, 526 s., ill., 350 kr.

Monumenter over besættelsen 1940-1945 findes overalt i Danmark, fra den diskrete mindeplade til de officielle mindelunde. Med omtrent 1265 monumenter, mindsten og tavler og ca. 840 fredede grave har besættelsestiden medført dette århundredes største, samlede monumentsætning. Som det gælder for en del af monumenterne, har ingen tidligere interesseret sig for monumentrejsningen eller dens historie. Nu foreligger historikeren, ph.d. Anders Bjørnvads omfattende behandling af emnet. Bjørnvad har et vigtigt besættelsestidshistorisk forfatterskab bag sig og har tidligere vist, at han er en kompetent kildeindsamler og udmærket formidler.

Krigens Monumenter falder i to hoveddele. I den første, »Hovedtræk af monumentsættningens historie i Danmark,« (s. 9-186) redegøres på baggrund af arkivmateriale og den sparsomme relevante litteratur udførligt for denne, fra monumenter rejst eller planlagt under besættelsen, til fredede grave, der inkluderer såvel mindelunden i Ryvangen som de mindre begravespladser, herunder grave for ikke-danske statsborgere. Statuerne af Kong Christian X, Kaj Munk og John Christmas Møller vies et særligt kapitel, ligesom der findes udførlige redegørelser for monumenter over danske soldater, søfolk, modstandsbevægelsen, besættelsestidens ofre og allierede flyvere. Også mindsten for det tyske mindretal, befrielsesmindsten og monumenter rejst i 50-året for Danmarks befrielse er behandlet. Den centrale tilgang til emnet er spørgsmålet om, hvem eller hvad mindesmærkerne blev rejst for, hvem der stod bag monumentsætningen, hvad baggrunden var og i mange tilfælde også hvordan monumentet blev finansieret og udformet. I den sammenhæng er undersøgelsen af arbejdet i og indflydelsen fra Modstandsbevægelsens Kunstneriske Udvalg en særlig interessant afdækning af en hidtil upåagtet følge af besættelsestid og modstandskamp. Også den meget decentrale struktur, ofte dikteret af folkelige bevæggrunde og krav, i modsætning til f.eks. Holland, redegøres der for, ligesom Bjørnvad gør opmærksom på problemerne vedr. vedligeholdelse af monumenterne. Spændvidden i arbejdet antydes af behandlingen af Ryvangens historie som nationalt mindesmærke på den ene side, og en beskeden træplade for

dræbte modstandsfolk, placeret i en spejderborg i Jylland på den anden. Fremstillingen støttes af en stor, velredigeret og flot reproduceret mængde farvefotos, med enkelte ældre sort/hvid-optagelser ind imellem. Alene bogens første hoveddel kunne bære en udgivelse, men et andet centralt spørgsmål for Bjørnvad har været, hvor mange monumenter der findes.

Undersøgelsen af dette spørgsmål har resulteret i bogens anden hoveddel, en lige så velillustreret registrant over monumenter og mindesmærker (s. 187-526). Registranten omfatter en særlig afdeling vedr. Ryvangen, men er ellers inddelt efter amter og kommuner. Omfattende brug af besættelses- og lokalhistorisk litteratur, Bjørnvads egen ekspertise og ikke mindst en kolossal korrespondance med kommunale myndigheder, privatpersoner, museer og arkiver, ligger til grund for registranten, som er veldokumenteret og konsistent.

Bogen har både national og lokal interesse. Den er et vigtigt nyt bidrag til den besættelseshistoriske litteratur, og lokalt vil man i omtrent alle kommuner i landet kunne hente nye eller præciserende oplysninger om monumenter på egnen. Og endelig kan bogen såmænd også gøre fyldest i.f.m. tilrettelæggning af historiske udflugter. *Krigens Monumenter* er grundig, velskrevet og flot tilrettelagt. Den kan anbefales.

Henrik Gjøde Nielsen

Henry Nielsen (red.), Kjeld Nielsen, Flemming Petersen og Hans Siggaard Jensen: Til samfundets tarv – forskningscenter Risøs historie, Forskningscenter Risø 1998, 560 s., ill., 348 kr.

Da Danmarks største forskningsinstitution, Risø, stod foran fyrrårsdagen for sin oprettelse i 1956, besluttede direktionen i 1995 at markere jubilæet ved at udgive en historisk redegørelse om institutionen. Til at forfatte værket valgte man et kollektiv af historikere med tilknytning til Elmuseet i Bjerringbro. Holdet forstærkedes med Henry Nielsen fra Aarhus Universitet og Hans Siggaard Jensen fra Handelshøjskolen i København. Bestillingen lød på en historisk fremstilling og ikke blot et traditionelt festskrift. Forfatterne fik frie hænder til at løse opgaven og har frit haft adgang til Risøs arkiver, fortrinsvis de 60 hyldemeter direktionsarkiv. Materialets art og store omfang har afholdt dem fra systematiske undersøgelser i afdelingsarkiverne på Risø. Til gengæld har de kunnet trække på personlige kontakter til nøglemedarbejdere, og interviews med 18 personer indgår i fremstillingen. Resultatet er blevet en bog, der vil meget, og som efter mit skøn også når meget.

Risøs fyrrætte år har været begivenhedsrige. Oprindelig skulle institutionen gennem forskning og udviklingsarbejde bane vej for fredelig udnyttelse af atomenergien i Danmark. Opstået i en teknologibegejstret tid præget af fremtidsoptimisme og udrustet med rundhåndede statsbevillinger oplevede institutionen brusende medgang i begyndelsen. Senere kom modgang og nye udfordringer. Uenighed om energipolitikken, stigende teknologiskepsis i offentligheden og øget miljøbekymring røkkede Risøs eksistensgrundlag og bidrog til at ændre målsætning og opgaver. Hvad der oprindelig hed Atomforsøgsanlægget Risø, hedder idag Forskningscenter Risø. Med nedtoningen af kernekraft i dansk energipolitik ændrede Risø karakter til et energi-, materiale- og miljøforskningscenter. Siden 1990 har Risø søgt at markedsføre sig som »nationalt forskningslaboratorium«.

Også forskningen som begreb og måden at organisere forskning på ændrede sig i løbet af fyrrætte år. Risøs fagspecifikke afdelinger havde oprindelig udstrakt frihed til at definere deres mål og strategi. Men med tiden satte topstyring med forskningsplaner, programforskning og forskningskontrakter grænser for friheden. I 1990 omlagdes afdelingsstrukturen mod de programområder, hvor resultaterne skulle findes. Beständig har Risø måttet finde balancen mellem langsigtet, fagligt orienteret grundforskning og mere ad hoc prægede samfundsopgaver, mellem institutionens behov for tid til at opbygge et forskningsmiljø og samfundets behov for hurtige og synlige afkast af de investerede midler.

Politisk har Risø flere gange befundet sig i orkanens øje. I 1963 var institutionen nedlægnings-truet, efter at elværkerne udskød beslutningen om opførelse af a-kraftværker; i 1970'erne og frem til 1985 var a-kraftens plads i Danmarks fremtidige energiforsyning usikker for til sidst at blive afvist. Det påvirkede selvfølgelig Risøs eksistensberettigelse som atomforsøgsanlæg. Men Risø har overlevet. Har ifølge denne bog overlevet, bl.a. fordi grundforskningen stadig har kunnet fastholdes som centralt element af Risøs virksomhed, bl.a. også fordi Risøs ledelse og medarbejdere proaktivt har været i stand til at foregribe de forventninger, som samfundet ville rejse.

Forfatterkollektivet har valgt at fremlægge deres stof som en fremstilling i tre planer eller i tre spor. Det ene, hovedsporet, er opbygget som syv kronologiske afsnit disponeret efter ydre begivenheder, som fik indgribende betydning for Risø. Synsvinklen er her overordnet. Vi befinder os i øjehøjde med direktion og bestyrelse, og det er først og fremmest Risø i samfundsmæssige sammenhænge, der gøres rede for. Den sociale, økonomiske og sikkerhedspolitiske udvikling, stemninger og tilstande ude i samfundet præger Risø med sine krav og forventninger. En meget

vigtig pointe i fremstillingen er denne stadige omend undertiden noget didaktiske fastholden af de sidste fyre års samfundsudvikling som forståelsesgrundlag for begivenhedernes forløb på forsøgsanlægget. Vi følger spillet mellem politikere, bestyrelsen og Risøs direktion, mellem Risø og Risøs aftagere i industri og forskerverden. Her er vigtige bidrag til videnskabshistorie og teknologihistorie og til dansk energipolitik. Forfatterne giver også karakteristikker af situationer og aktører, bl.a. af Risøs forste bestyrelsesformænd, departementscheferne H. H. Koch og Erik Ib Schmidt, hvis personligheder fremstillingen tillægger afgørende betydning.

Et helt andet spor er bogens tolv ekskursioner, de såkaldte *cases*, der fører læserne ind under huden på nogle af de opgaveforløb, som har udspillet sig på Risø. For grafisk at markere disse afsnit er teksten sat med en lysere trykfarve. Efter at have vænnet mig til det, kan jeg godt sympatisere med ideen. Med sine mange fagspecifikke afdelinger, sine hundreder af forskere og med hundredvis af sideløbende projekter – hvert projekt med sin egen baggrund, sit eget netværk og forløb – har Risø et rigt fond af kaleidoskopiske eksempler; og det er klart, at forfatterne her har måtte udvælge deres *cases*, og at man kan diskutere udvalget. Det er ikke fra forfatternes side tænkt repræsentativt, men det skal anskuelig-gøre elementer af Risøs virksomhed, som forfatterne tillægger betydning for Risøs identitet.

Forudsætningsløse læsere, det vil sige læsere der som denne anmelder er historisk nysgerrige men teknisk vankundige, genkender enkelte *cases* fra omtale i medierne. I disse *cases* udfolder forfatterne pædagogik på – må jeg kalde det – encyklopædi-niveau. Baggrunde og forløb kan være komplicerede, uden at læseren taber tråden. Man bliver oplyst om mekanikken – den tekniske såvel som den sociale – i Risøs interne processer. Samlet tegner udvalget af *cases* både den faglige diversitet på Risø og de forandringer, der i tidens løb er sket med Risøs opgavefelt.

Fremstillingens tredje spor er illustrations-teksterne, når de bruges til at uddybe, specificere eller definere et emne eller begreber og processer, der er genstand for fremstillingen. Bogens 199 illustrationer har ofte lange tekster. Værsgo og bliv klogere på måling af vandindhold i jord ved hjælp af neutronspredning (fig. 34), på måling af neutroners halveringstid (fig. 70-72), på superledere (fig. 141, 174) og på triakse-neutron-spektrometeret ved DR3 (fig. 186). Læseren sporer heri et bevidst ønske om at øge værktøjs informationsflow og at lette tilegnelsen ved at illustrationer, grafer og diagrammer får lov at bære fremstillingen, hvor det er muligt. Disponeringen overlader læseren at vælge mellem at holde fast i den kronologiske linje eller afstikkende at fordybe sig på indtil flere niveauer i særlige emnefeltet.

Fremstillingen er noget ordrig og kan indimellem føles lidt overpædagogisk. Læseren må formodes at kunne lide at læse for læsningens skyld. Mindre læsetrængende henvises venligt til det afrundende kapitel 8, som samler kvintessensen af historien. Hele vejen gennem bogen glæder man sig dog ved et klart og letlæseligt sprog, der ind imellem bærer svage anstrøg af lune.

En række af de spørgsmål, der melder sig ved læsningen, har forfatterkollektivet foregrebet og behandlet i det sidste kapitel 8. Her prøver de at svare på f.eks. – Hvorfor overlever Risø? – Hvordan udfolder en grundvidenskabelig, men måldiffus forskningskultur sig sammen med en målrettet, teknologisk virksomhedskultur? – Hvordan *fungerer* Risø, en så kompleks og mangesidet virksomhed, egentlig som enhed under stadig mere intensiv topstyring? – Hvilken synergieffekt opnås ved at bringe så forskellige fag, og så forskellige projekter sammen under fælles ledelse? Svarene tegner profilen af en virksomhed, der grundlæggende er præget af konsensus og samstemthed med institutionens ledelse. Observationer af afvigende meninger og visse af de personlige konflikter på lederniveau refereres i bogen, men synes jeg, med noget bleg og behersket stemmeføring.

Nok forties Risøs interne kriser og kurrer ikke. Men jeg har forfatterne lidt mistænkt for, at de måske ubevist leverer en harmoniseret succeshistorie måske egnet til at udvikle god Risø-ånd hos kommende medarbejdere. Som læser kunne jeg forvente, at Forskningscenter Risø med sin tværvideenskabelige bemanding og med opgavefeltet spændende fra grundvidenskab til ad hoc forskning, ja i perioder til regulær produktion (af isotoper), har rummet og rummer interne spændinger og modsatte kulturer, der ikke bare må komme til udtryk, når kriseperioder og omstilling bringer nedskæringer og fyringer, men som også må præge den daglige tilværelse negativt og positivt. I enkelte af citaterne sporer man som sagt holdninger, der antyder sådanne sociale konfliktlinier. Men forfatterne vil åbenbart ikke følge og uddybe sporet eller de har ikke fundet konflikterne egnede til deres historie om Risø. Denne anke er imidlertid underordnet i forhold til bogens væld af oplysninger og kloge betragtninger. Jeg mener, at det er lykkedes forfatterne at bringe en fulgyldig historisk fremstilling af Risø i teknologihistorisk, videnskabshistorisk og samfundspolitisk sammenhæng.

Som slutbemærkning: Bogen er forbilledligt udstyret, har selvfølgelig kilde- og litteraturoversigter og stikordsregister. Tillige har den tidstavle med oversigt over ressortforhold og med navnene på medlemmer af forretningsudvalg og Atomenergikommission samt på direk-

tørerne på Risø og på lederne af Risøs forskningsafdelinger. Desuden har bogen en ordliste med definitioner på centrale begreber. Som man vil se, en publikation, der også udstyrsmæssigt

præges af omhu og nytænkning. Holbæk Center-Tryk A/S og Møllerup DesignLab har præsteret et godt arbejde.

Michael Hertz

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, oktober og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Bjarne Harboe: Handel og pram- fart i Midtjylland i 1800-tallet...	171	Karsten S. Jensen og Jørgen Wenzel: Nørrebro – træk af en bydels historie (Poul Sverrild) ...	242
Peter Scharff Smidt: Ideologi, holocaust og udryddelseskrig. Danskere i Waffen SS og den nazistiske påvirkning.....	198	Søren Bitsch Christensen, Lis Neergaard, Inge Pedersen og Morten Rasmussen Fangel (red.): Lars Rasmussen: Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndsliv i 1800-tallet (Peter Korsgaard)	244
Debat		Henrik M. Jansen: Hugo Matthi- essens Marstal og Ærøskøbing 1921 og Henrik Gjøde Nielsen: Hugo Matthiessens Hals (Peter Blumensaadt).....	245
Jens Degn: Hvad er helstaten?	220	Odsherred. Turisme i 100 år. Ods- herreds Turistforening 1899- 1999 (Christian Larsen)	246
Claus Bryld og Anette Warring: Kol- lektiv erindring – hvad er det? Et korrektiv til nogle anmeldelser af Besættelsestiden som kollek- tiv erindring	227	Claus Bjørn (red.): 1848 – det mær- kelige år (Michael Bregnsbo)	246
Anmeldelser		Kenn Tarbensen: Århus og Juni- grundloven (Christian Larsen) ..	247
Stig Jensen (red.): Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år (Lennert S. Madsen) ..	236	Signe Mellempgaard. Kroppens na- tur. Sundhedsoplysning og na- turidealer i 250 år (Signild Vall- gård)	248
Jesper Hjerminde, Mette Iversen og Hans Krongaard Kristensen (red.): Viborg Sønder 1000- 1300 (Lennart S. Madsen).....	237	Inge Adriansen: Krig og kærlig- hed i 1864 (Jørgen Kühl).....	250
Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe (red.): Viborgs Hi- storie 1, Oldtid-1726 (Anders Sode-Pedersen)	238	Karen Hjorth: Tolder og kvinde (Margit Mogensen)	251
Else Asmussen (red.): Ahlgade 15- 17, Holbæk (Lene Floris).....	239	Alan Hjorth Rasmussen: Tand for tunge. Modstandskamp i Gundsø 1940-45 (Peter Birke- lund)	252
Knud Holch Andersen, Orla Poul- sen og Flemming Skipper: En by i provinsen. Thisted Købstads Historie 2 (Ulla Tofte).....	241	Anders Bjørnvad: Krigens Monu- menter 1940-1945 (Henrik Gjø- de Nielsen)	253
Martin Gubi, Jens Åge Petersen og Birgitte Dedenroth-Schou: Tek- nisk Forvaltning, Kolding Kom- mune 1898-1998 (Ulla Tofte)	241	Henry Nielsen (red.), Kjeld Niel- sen, Flemming Petersen og Hans Siggaard Jensen: Til sam- fundets tarv – forskningscenter Risøs historie (Michael Hertz)....	254
Lisa Elsbøll: Fra Sundby til Kø- benhavn S og Søren Federspiel,			